

A PRAY-KÓDEX TARTALMA, KORA, JELENTŐSÉGE.¹

A Magyar Nemzeti Múzeum Pray-kódexében három főrészt különböztetünk meg. Az első részben a magyar püspökök zsinati határozatai mellett, a „*Libellus in Romano ordine*“ címen a *Micrologus*t találjuk. A második részben van egy teljes *Sacramentarium* (S/1): Miserend, évszaki misék, szentek ünnepei, fogadalmi misék, áldások, teljes naptár, különböző időszámító szabályok és táblázatok. Továbbá két, a magyar történelmet összefoglaló *krónika*. A harmadik rész egy *kiegészítő Sacramentariumot* (S/2) tartalmaz, *miseimádságokkal és pótlásokkal*.

„*Libellus in Romano ordine*.“

A Pray-kódex elején magyar püspököknek 1100 körüli évekből származó zsinati határozatai vannak. Ezen határozatok egyikében szó van a *Micrologus*nak nevezett „*Libellus in Romano ordine*“ munkáról (IV. fol.): „*Ordo diuinorum officiorum et ieiuniorum secundum libellum quem conlaudauimus ab omnibus*

¹ DR. FITZ JÓZSEF, a magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának főigazgatója szíves jóvoltából a Pray-kódexet (Nyelvemlékek n. 1., régbebbi jelzés Quart. Hung. 387) a Nemzeti Múzeum fényképmásoló intézetének kiválóan sikerült fényképpéldánya alapján, Zágrábban tanulmányozhattam. Külön is ki kell fejeznem előzékenységükért és támogatásukért hálás köszönetemet: FITZ dr. főigazgató úrnak, dr. BARTONIEK EMMA, dr. WALDAPFEL ESZTER úrnőknek, dr. CSAPODI úrnak, dr. KÜHÁR FLÓRIS O. S. B. egyetemi tanárnak e cikk fordítójának és azoknak, akik számomra a Pray-kódex tanulmányozását lehetővé tették. Elsősorban a könyvészeti útbaigazítást kaptam meg tőlük. Munkám önálló úton indult, a vonatkozó magyar irodalommal csak utólag tudtam összevetni.

teneatur.“ Ezen határozat alapján lett a *Micrologus* a magyar Egyházban kötelezővé.²

DOM MORIN és BÄUMER³ kutatásai alapján a *Micrologus* szerzőjének KONSTANZ-I BERNOLD st. blasieni bencés szerzetest tartjuk, aki lelkes híve volt VII. Gergely egyházi reformjának. (Meghalt 1100 körül.) A *Micrologus* szerzője megkülönbözteti a XI. fejezetben a gallikán miserendet, a római miserendet (IV. fejezet) attól a miserendtől, mely a szerző hazájában volt használatos (IV. fejezet). Előtte azonban a római tekintély (*Ordo Romanus*, *Romana auctoritas*, *Romana consuetudo*), főként pedig Nagy Szent Gergely és VII. Gergely („Gregorius, huius nominis papa septimus, apostolicae sedis praesidens“) a döntő tényezők a liturgikus kérdésekben. A IV. fejezetben (PK. 14,5 fol.) azt mondja a Libellus szerzője: „In natale tamen domini ad missam secundam Romani orationem de sancta Anastasia adiiciunt, quia stationem in ecclesia eiusdem martyris ad eandem missam agunt. Et nos quoque illos in illa adiectione imitamur, licet non eandem adiectionis occasionem habere uideamur.“

Ezen zsinati határozat alapján a magyar liturgia mindinkább a rómaihoz igazodik, VII. Gergely reformjának irányában. Ha összevetjük a Pray-kódex két Sacramentariumát (S/1, S/2) a XI. és XII. század azon szerkönyveivel, melyek Zágrábban és

² Így határozza meg a zsinati végzések korát ZALÁN MENYHÉRT O. S. B. A Pray-kódex forrásaihoz. M. K. Szemle, 1926. 277. A magyar tudósok véleményei még nem egyezők arra vonatkozólag, hogy melyik évből valók ezek a zsinati végzések; az is kérdéses, hogy egy vagy két zsinati határozata-e ezek. Az elsőt 1100–4., a másodikat 1104–14. időpontra teszik. V. ö. PÉTERFFY CAROLUS: *Sacra concilia*, Budapestini, 1742. KARÁCSONY IMRE: A XI–XII. századi egyházi zsinatok haározatainak külföldi vonatkozásai, Győr, 1888. SZLEMENITS PÁL: Törvényhozásunk története az Árpádok korában. Akadémiai értesítő VI. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Budapest, 1903.

³ V. ö. GERMAIN MORIN: L'auteur du „*Micrologue*“ *Revue bénédictine* 1891, 193–201. SUITBERT BÄUMER: *Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde* XVIII. évfolyam. 429–446.: *Der Micrologus ein Verk Bernolds von Konstanz*. HONORIUS D'AUTUN: *De luminaribus ecclesiae* IV. 13. M GNE PL 172, 231. Azt mondja, hogy BERNOLD konstanzi pap IV. Henrik uralkodása alatt „*Ordo Romanus*“ c. könyvet írt. A Pray-kódexben pedig a *Micrologus* ez a bevezetés kezdi meg: *Incipit libellus in romano ordine*. A Pray-kódex *Micrologus*-másolata tehát új adattal bizonyítja konstanzi Bernold szerző voltát.

hazánkban ránkmaradtak, méginkább megláthatjuk ezen folyamat egyes mozzanatait. Egyelőre azonban legyen elég az a megállapítás, hogy a legelső magyarországi szerkönyvek — az eddig ismertek legalább is erre a következtetésre jogosítanak fel — inkább franciaországi hatás alatt állottak, mint közvetlen római hatás alatt. Éppen ezért oly jelentős a Pray-kódex *Micrologus*-szövege a magyar liturgia-történet szempontjából. MOHLBERG⁴ egyenest azt gondolja, hogy a Pray-kódexben ez a rész a legfontosabb ebből a szempontból. A Pray-kódex *Micrologus*-szövegét 1827-ben BATHYÁNY⁵ közölte (*Leges ecclesiasticae Hungariae* Tom. II. 130—196. Claudiopoli, 1827).

Kiindulunk a *Micrologus* azon szövegéből, melyet MIGNÉ közölt (PL. 151, 976—1022). A különben azonos munkának a címe MIGNÉNél „*Micrologus de ecclesiasticis observationibus*“, a Pray-kódexben „*Libellus in Romano ordine*“. Nem vesszük figyelembe a különben sem fontos olvasási és írásbeli változatokat. Fontosabb különbség az, hogy a fejezetek címei, a fejezetek beosztása más a két szövegben. A Pray-kódexben hiányzik az egész XXIII. fejezet: „*Brevis descriptio celebrandae missae*“. Ebben van a *Micrologus* miserendje. Ezenkívül bizonyos eltolódások és rövidítések tűnnek fel a Pray-kódex *Micrologus*ában. Az első hat fejezetben lényegében egyező a két szöveg fejezetbeosztása. A hetedik fejezetben van az első eltolódás. A 316. folión olvassuk a Pray-kódexben ugyanúgy, mint MIGNÉNél (PL. 158, 981): „*Secundum Romanam auctoritatem . . . tradicionem in signum.*“ Itt azonban a Pray-kódexben a XIX. (319) folión alulról számítva a tizedik sorral kell folytatnunk: „*signum — confirmatio: Amen subiungere . . . confirmari posse.*“ Most azután megszakítás nélkül következnek a VIII—XI. fejezetek a XIX. (319)—XX. v. (322) foliókon: „*Solis subdiaconibus . . . in nocte.*“ A XII—XV. fejezetek a Pray-kódex XVII. v. (316)—XIX. (319) folióin vannak: „*Orationem quam . . . Canonem . . . Designantes.*“ A XVI. fejezetet a XIX. folión (319) kezdi meg: „*Notandum*

⁴ C. MOHLBERG O. S. B.: Das älteste Sacramentar Ungarns. und eine wiedergefundene *Micrologus*-Handschrift. *Ephem. Liturgicae*. Róma, 1927. 68.

⁵ V. ö. BATHYÁNY: *Leges ecclesiasticae Hungariae* II. 159. OCSKAY: Régi Magyar Nyelvméltár I. 75. RÉTHEY PRIKREL MARIAN: A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. 439—470. ZALÁN MENYHÉRT: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. M.K.Szemle. 1927. 270—1.

autem... in expansione manuum non.“ Ezután a közbeiktatott szöveget figyelmen kívül hagyjuk („confirmacionis... possit“) és az előbbi szöveget összekapcsoljuk a XX. v. (322) folió utolsó sorával: „tam mentis devocionem... tradidisse significat (XXI. [323] fol. MIGNE PL. 151, 987). Ezután összefüggően következnek a XVII—XXII. fejezetek, XXI. (323)—XXIII. v.: „ultima benedictione“. A MIGNE-kiadás XXIII. fejezetét (PL. 151, 992) a Pray-kódexben hiába keressük. Valószínűleg azért hagyták ki, mert a bennelevő miserend jónéhányszor eltér a Pray-kódex miserendjétől. A XXIV. és XXV. fejezetek a Pray-kódex XXXIV—XXXVI. v. folióin vannak. A XXVI. fejezet a XXV. folión kezdődik: „De ieiunio autumnali.“ Most megint összefüggően következnek a XXVII—LIII. fejezetek a XXV—XXXIV. foliókon. Az LIV. fejezetben mindjárt a kezdet után („Iuxta romanam auctoritatem agnus... ut in die sancto“, XXXIV. folió) ezt a megjegyzést találjuk: „Require ante.“ Valóban ráakadunk az LIV. fejezet egész szövegére a XXIII. v. (328) folión a XXII. fejezet után: „Iuxta romanam auctoritatem... incipimus.“ Az LV—LVII. fejezetek a XXII. v.—XXIV. v. foliókon vannak: „Ab octava pasce... Pater cum essem.“ Az LVIII. fejezet a XXIV. v. folión következik: „Quidam autem satis apte... et annunciacioni“, folytatását azonban a 311, XV. (helyesen a XXV.) folión kell keresnünk és egyszerűen tovább olvasunk: „Sancte Marie.“ Így megy ez tovább a LIX. fejezettől a LXII. fejezetig a 311/2 foliókon; itt azután a LXII. fejezet hirtelen megszakad: „Iuxta romanam consuetudinem ante aduentum domini cantetur.“ Folytatását és a Pray-kódex Micrologusának a végét a XXXIV. folión találjuk meg: „Est preparatio aduentus dominici... mereamur.“

Nem akarunk részletekbe merülni, amikor a zsinati határozatokat vesszük szemügyre. Ezeket a határozatokat a VII. Gergely-féle reform magyarországi végrehajtásaként kell felfognunk. Az egyházi fegyelem, a papi nőtlenség körül forognak ezek a végzések. Hogy magyar zsinat határozatai, már abból is kiviláglik, mert az egyik határozat László királyra hivatkozik: „... Tonso capite secundum iudicium regis Ladislay venum detur.“ Ezekből a végzések közül élénk fény árad a XI. századforduló magyar egyházi, társadalmi, művelődési viszonyaira. Az istentisztelet is szabályozást nyer általuk azáltal, hogy a

Libellus in Romano ordine kötelezővé vált a Gergely-féle reform szellemében, római mintára.⁶

A zsinati határozatok jórésze még egy évszázad múlva is érvényben maradt, amit abból látunk, hogy a Pray-kódexben a *Micrologussal* együtt lemásolták őket. A XIII. század első felében viszont úgy látjuk, hogy a *Micrologust* már nem tekintik minden részében kötelezőnek. Ez a zágrábi MR. 124 jelzésű Pontificale miserendjéből világlik ki. A Pray-kódex *Micrologus*-másolata 1210 előtt készen volt. A XXXVI. v. folión ugyanis a *Micrologus* befejezése után későbbi kéz ezeket írta hozzá: „Et fuerint anni completi mille ducenti et decies enim post partum uirginis alme tunc antixps.“ Ezt a pótlást minden bizonnyal 1210 előtt írták. Mivel pedig csak azután történt e bejegyzés, hogy a *Micrologus*-szöveg már használatban volt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a *Micrologus*-másolat 1200 körül keletkezett. Ha még hozzávesszük azt, hogy az Antikrisztusra vonatkozó hasonló jóslások rendszerint a századfordulóra estek, akkor ezt a pótlást akár valamivel 1200 előtti időre tehetjük. Mivel a *Micrologus* már ez előtt készen volt, keletkezési idejét a XII. század utolsó tizedére rögzíthetjük.

Az *Antikrisztusra* vonatkozó pótlás után egy másik kéz ugyanazon lapra (36. v.) ezt a szöveget írta le:

„Ergo qui soluendi ius non habet, nec ligandi habet, sicut secundum dominicam sententiam qui ligandi ius habet, et soluendi habet. Tali modo istorum assertio seipsam strangulat. Qui enim sibi soluendi ius negant, negare debent et ligandi. Quomodo igitur potest alterum licere et alterum non licere quibus datum est aut utrumque non licere aut utrumque licere? Certum est quia ecclesie utrumque licet, heresi neutrum licet. Hoc enim ius solis permissum est sacerdotibus. Recte sibi hoc ecclesia uendicat qui ueros habet sacerdotes, heresis uendicare non potest, que sacerdotes dei non habet. Specta et illud quod scriptum est: accipite spiritum sanctum, quorum remisistis peccata, remissa sunt eis. Ergo qui soluere non potest peccatum, non habet spiritum sanctum. Munus enim spiritus sancti est officium sacerdotis, ius autem spiritus sancti in soluendis ligandisque criminibus est. Quomodo ergo munus eius uendicant, de cuius diffidunt iure et potestate.“⁷

⁶ Clugnynek és VII. Gergely reformjának magyar vonatkozásait. L. dr. GALLA FERENC: A clugny-i reform hatása Magyarországon. 1931.

⁷ DR. KNIEWALD KÁROLY: Najstariji zagrebački red i cin mise, Croatia Sacra. Zagreb, 1938. 1—36.

Milyen eretnekségről van szó e szövegben? Alig hinnők, hogy a simoniáról vagy a világi investitúráról, melyekről a nagy Sacramentarium Missa communisában történik említés: „symoniacam heresim et omnes hereses et scismata in ecclesia catholica destrue“ (105. v. fol.). Ezek ugyanis nem illenek bele az előbbi szöveg gondolatmenetébe. Vagy tán a patarenusokról (Albiakról, bogumilekről) van szó?⁸ Lehet, hogy ez a töredék BERNÁT spalatói érsek „*Contra Haereticos*“ című művének részlete. BERNÁT érsek olasz ember volt, Perugiában született, tagja volt a bencés-rendnek.

TAMÁS spalatói főesperes a „*Historia Salonitana*“⁹-ban ezeket mondja BERNÁTRól:

„Erat in comitatu eius (cardinalis Gregorii de Crescentio) clericus quidam capellanus ipsius, Bernardus nomine de prouincia Thuscie, patria Perusinus, uir litteratus et eloquens, statura procerus. Hic quia frequenter in Hungariam fuerat missus, notus erat effectus regi Bele, gratiamque ipsius et multorum principum et prelatorum habebat, ita ut rex ipse filium suum Henricum ei nutriendum traderet et docendum... Erat autem insectator hereticorum ualde sollicitus... mortuo rege Bela Henricus filius eius in solio regni successit... Quam ob rem Bernardus archiepiscopus... multum honorifice tractabatur a rege, in Hungariam est profectus ibique cum aliis prelatibus ecclesiarum regni Hungariae... regis filium coronauit, multisque a rege honoratus muneribus ad ecclesiam suam reuersus est... Fecit autem quandam compilationem contra hereticos; composuit etiam librum sermonum...“¹⁰

BERNÁT 1199—1217 közt volt spalatói érsek. Imre király többször kimutatta iránta jóindulatát. Azáltal is, hogy 1204-ben a somogyvári Szent Egyed-apátságot adta neki kommandába. A francia jellegű apátság négy szerzetese 1204-ben III. Ince pápánál tiltakozott az ellen, hogy Imre király nem a convent által választott apátot erősítette meg, hanem Bernát érseknek adta az apátságot. III. Ince az ügy megvizsgálása után a francia szerzeteseknek adott igazat. Bernátnak le kellett mondania Somogyvárról. 1210-ben már Gilbert ül Somogyvár apáti székén.¹⁰ Kormányzása idején Bernát érsek volt némi hatással az apátságra. Lehetséges, hogy ezzel függ össze az előbb említett

⁸ V. ö. ZALÁN MENYHÉRT: M.K.Szemle 1926. 276.

⁹ DR. RACKI FRANJO: *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*. Zagreb, 1894. Tom. XXVI, III. 79—86.

¹⁰ V. ö. DR. KÜHÁR FLÓRISNAK a M. K. Szemle 1939. III. füzetében megjelent tanulmányával.

„*Contra haereticos*“-töredék, amely könnyen lehet Bernát érsek ilyen című munkájának részlete. Szó lesz még úgyis arról, hogy a Pray-kódex a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett boldvai apátság leégése után Szent Egyed somogyvári apátságába került. Boldva, a Pray-kódex eredeti rendeltetési helye, 1203-ban tűzvésznek esett áldozatul. A Pray-kódex, melynek eredeti szövege már készen volt, ezután Somogyvárra került és ott több pótlást írtak bele. Ezek közé tartozik a „*Contra haereticos*“-töredék, amely 1210 előtt került a kéziratba; Gilbert apátsága előtt, Bernát érsek kormányzása alatt 1204—1209/10. közt.

Mindez feltételezi, hogy a teljes Pray-kódex a boldvai Keresztelő Szent János-apátság számára készült, nemcsak annak főrésze, a nagy Sacramentarium. ZALÁN MENYHÉRT O. S. B. ezt ugyan kétségbevonta;¹¹ a Pray-kódex miserendjéről és ennek a *Micrologus*-szöveghez való viszonyáról végzett tanulmányaim után azonban megokoltan már nem kételkedhetünk állításom igazságán. Hiszen a kétségtelenül bencés rendeltetésű nagy *Sacramentarium* szerkesztője a „*Libellus*“-t ismerte és felhasználta. Húsvétvasárnap miséje után a húsvéti áldásokat a *Micrologus* ezen szavaival kezdi meg: „*Iuxta Romanam auctoritatem agnus in pasca domini benedicitur non ad altare, sed ad communem*

¹¹ ZALÁN MENYHÉRT O. S. B.: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. M. K. Szemle 1927. 270—3. ZALÁN MENYHÉRTnek az a véleménye, hogy a *Micrologus* szöveget a Pray-kódex szöveggel csak Pozsonyban kötötték össze. Zalán szerint a Pray-kódex törzsrészét, a két *Sacramentariumot* a naptárral, a Szent Jánosról elnevezett boldvai apátság számára írták. Ez a kézirat már a XIII. század második felében a pozsonyi társas káptalan tulajdonába került. A káptalan tulajdonában volt az 1425-i leltár szerint egy másik kézirat: In pergamenó in parvo volumine, cuius rubrica incipit, de ieiunio autumnali cum cruce nigra supra scripta et asseribus cum coopertorio. A Pray-kódex XXV. folióján a *Micrologus*nak MIGNÉ szerint 26. fejezete pirossal kezdődik: De ieiunio autumnali. Fölötte fekete kereszt van. Ebből gondolta ZALÁN, hogy a leltárban említett In parvo volumine kézirat és a Pray-kódex *Micrologus* másolata azonosak. Lehet, hogy így van, de nem szabad felejtenünk, hogy a Pray-kódex *Micrologus* másolata összeviszva hányt egymásutánt mutat. A XXV. folión levő fekete kereszt a 26. fejezet előtt utaló jel arra, hogy az olvasó a XXXIV. folióhoz fordítson a De ieiunio autumnali szöveget. Ezen kereszt után a XXXIV. folión következnek a *Micrologus* 24. és 25. fejezetei: De ieiunio uernali és De ieiunio aestivali. Ezek megelőzik a 26. fejezetet: De ieiunio autumnali. Ez az összeviszóság a másolatban bizonyítja.

mensam“ (54. fejezet, PK. 328. folio). Többször idézi a *Micrologust* a miserendben is, bár nem követi mindig híven szabályait. (Erről részletesen tárgyaltunk: a Pray-kódex miserendje című tanulmányunkban a *Theologia* 1939. évfolyamában.) Föltűnő az is, hogy a Pray-kódex *Micrologus*-szövegében épp azok a mondatok hiányoznak, melyeket a miserend nem vett figyelembe. Mindezekből világos, hogy a *Micrologus* 23. fejezetének hiányát nem véletlennek, hanem szándékosnak kell tekintenünk. Azért hagyták ki, mert a Pray-kódex miserendjével nem vágott össze. Az is lehetséges, hogy a Pray-kódex *Micrologus*-szövegének zavaros egymásutánja is azzal magyarázható, hogy a nagy *Sacramentariumot* és a *Libellust* egyidőben írták, mégpedig úgy, hogy az eredeti *Micrologus*-példány majd a nagy *Sacramentarium* szerkesztőjénél, majd a *Libellus* másolójánál volt. A másoló csak azt a részletet írhatta le, amely akkor épp a kezében volt, de ebben is a miserend szerkesztője irányította. Nem is a másoló a felelős azért, hogy a *Micrologus*ból a Pray-kódexben egyes mondatok hiányoznak, hiszen ezekben, feltevésünk szerint, a Pray-kódex szerkesztőjének irányítása alatt állt. Ezt a felfogást elsősorban a XXIII. fejezet kimaradására vonatkoztatjuk. Ez a fejezet tudvalevőleg KONSTANZ-I BERNOLD miserendjét tartalmazza. Ez a miserend több vonásban eltér a Pray-kódex miserendjétől. Mikor a Pray-kódex szerkesztője a *Micrologus* egyes szabályaira hivatkozik, azt bizonyára azért teszi, hogy olvasóját meggyőzze a zsinati határozatok iránti tiszteletéről. Hogy aztán a *Micrologustól* való eltérése szembe ne tűnjön, magában a *Micrologus-*

---

azt, hogy eredetileg a XXIV. folió és a XXXIV. folió egy egészet alkottak. Már említettük a XXXIV. folión levő *Require ante utalást*, mely a XXIII. v. folióra mutat, tehát olyan oldalra, mely a fekete keresztés 25. előtt van. Ha tehát az előbb említett leltárban levő könyv valóban a Pray-kódex *Micrologus* kéziratának eme részével azonos, akkor a XV. század folyamán a kézirat foliói rosszul voltak kötve, úgyhogy az őszi bőjtről szóló fejezet a kézirat elejére került. A kézirat zavart egymásutánja ezt lehetővé tette. Nem kell ugyan azt gondolnunk, hogy a leltárban említett *In parvo volumine* kézirat csak a *Micrologus*ra vonatkozik. Mivel a két *Sacramentarium*ról a leltárban nincs szó, joggal gondolhatjuk, hogy a leltár itt az egész Pray-kódexre céloz, amely úgy volt kötve, hogy első ívén a *De ieiunio autumnali* fejezettel kezdődött. A megjelölés *In parvo volumine* jelen esetben nem a kézirat vastagságára, hanem alakjának nagyságára vonatkozik. Ez ugyanis a XV. század folióihoz hasonlítva valóban kicsi volt.

másolatban több mondatnak ki kellett maradnia. Mint ahogy ki-
maradt a szerkesztő tanácsára az egész XXIII. fejezet. Egyazon
könyvben ugyanis zavarólag hatott volna a kétféle, egymástól
eltérő miserend. Ezek alapján azt kell mondanunk, hogy nem-
csak a nagy *Sacramentarium*, hanem a *Libellus* is már eredetileg
a boldvai Keresztelő Szent János-apátság számára készültek.
Ebből az is következik, hogy mindkét rész 1203 előtt készen volt
és a boldvai monostorban volt használatban.

Miután a szerkesztő a zsinati határozatokat leíratta, a
másoló a III. v.—IV. v. lapokat üresen hagyta. Ezekre később
áldásokat írtak a zsolozsma olvasói számára, aztán különféle
időszámító szabályokat és egy Csiziót.

A III. v. folián karácsony és vízkereszt ünnepére szóló
Benedictiones super lectiones-t találunk. Mivel ez a pótlás 9,
nem pedig 12 olvasmányt tétel fel, nem szerzetesek, hanem
világi papok számára szolgál.

A III. v. folió alsó felén a *karácsony és nagyböjt közti
vasárnapok számát meghatározó szabály* maradt ránk eredeti
szövegében.¹²

A *szabály* három hexameterből áll, 19 szóból, melyek száma
megfelel a holdkör 19 évének. A szavak kezdőbetűi adják a
karácsony és nagyböjt közti heteknek a számát, ezen táblázat
szerint:

F	G	H	I	K	L
6	7	8	9	10	11

A IV. folián találjuk először a *kántorböjtök határnapjait*,
majd az 5 „*capitales termini anni*“: Hetvened-, hatvanad-, húsvét-
vasárnapok, keresztjárónapok, pünkösdvásárnap feltalálására
alkalmas szabályt. Aztán a csillagászati hónapjelek szimbolikus
magyarázata,¹³ végül *szerencsétlen napoknak a felsorolása* követ-
kezik. Ezek azok a napok, „in quibus non exeas, non causas
queras, non plantas, aut non animalia domites, non metes, non

¹² V. ö. ZALÁN MENYHÉRT M. K. Szemle 1926. 266. HEILIG KONRÁD:
A Pray-kódex néhány problémája. Századok Budapest, 1933. 58—60. ZALÁN
MENYHÉRT: M.K.Szemle 1926. 262.

¹³ ZALÁN MENYHÉRT: M. K. Szemle 1926. 261. közli a szöveget de köz-
léséből kimaradt a februári csillagkép: „Signum piscis quare? Quia Jonas
profeta fuit in uentre ceti tribus diebus et tribus noctibus.“

uindemias, non sanguinem minua(s), quia nocent. Infans si natus fuerit, mala morte morietur“.

A szerencsétlen napok határnapjai mellett *szentek nevei*¹⁴ vannak, ezek közt 5 olyan szent nevét találjuk, kik a Pray-kódex többi szentnévsorában nem fordulnak elő: IV. 20. Gabin(i)us, nyilván átviteli ünnepe. Nem azonos a Salai Szent Galdinussal, hanem római vértanú. A második Puchrimus (Pulchronius Verdun-i püspök az V. század második felében). Ünnepe II. 17. Átvitele V. 4. A Pray-kódexben ez áll: iii idus May., valószínű, hogy a felsorolásban amúgyis sok hibát elkövető másolónak ezt kellett volna írnia: iiii Nonas Maii.

Nonatus (VI. 20.) nem azonos Szent Raimunddal, aki 1240-ben halt meg, hanem Nouatussal, akit Rómában és Amiensben tisztelnek.

V. 27. Eutropius Orange püspöke, meghalt 464 táján.

R VII. 27. Ermolaus, nicomediai vértanú.¹⁵

Ezeket a neveket minden bizonnyal egy olyan névsorból, naptárból, vagy Martyrologium abbreviatum-ból vették, mely a Pray-kódex többi szentnévsorától különbözött. Mintája azonban ennek is *francia egyházi körökből* származik, mint ezt az említett szentek igazolják. A szerencsétlen napok eme jegyzéke Magyarország számára készült, mert Xiii Cal. Septembris Szent Istvánt említi. A IV. v. folió kéthasábos. A bal hasábon az *aranszám (numerus aureus)* és a „*claves*“ megalkotására szolgáló *szabály* található versekben. A jobb hasábian felül a *csizió* van. Alul későbbi kézzel a 30. (70). 3, 4. 30, 2; 90, 11/12; 118, 113, 4 zsoltárverseket írták hozzá. A csizió szerkezete azt mutatja, hogy idegen minta alapján Magyarország számára készült.¹⁶

A *csizió* római rétegét nem taglaljuk, mert hiszen ez időben liturgikus közkincse volt már a keresztény Nyugatnak és számunkra különösebb felvilágosítást nem ad. Rajta kívül a Pray-kódexben a következő csoportokra oszlik a *csizió*:

¹⁴ Szövege ZALÁN MENYHÉRTNÉL M. K. Szemle 1926. 263. A megfelelő szentnévsort HEILIG KONRÁD veszi vizsgálat alá; Századok 1933. 60—62.

¹⁵ V. ö. a Pray-kódex Sanctoralejáról írt tanulmányunkat M.K.Szemle 1993. 1—54.

¹⁶ A csizió szövegét ZALÁN közölte a M. K. Szemlében 1926. 266—9. Néhány tévedésére a szöveg olvasásában és magyarázatában már HEILIG KONRÁD rámutatott a Századokban. 1933. 37.

- H* (magyar) csoport 6, ill. 7 ünneppel,¹⁷
B (bencés monasztikus) csoport 17 ünneppel,
F (francia) csoport 13 ünneppel,
G (német) csoport 6 ünneppel,
M (vértanú) csoport 8 ünneppel,
O (keleti) csoport 3 ünneppel.

A magyar csoport arra utal, hogy a Pray-kódex *csiziója* magyar célra készült. A *B F G* csoportok összefolynak, a *B* csoportból kell kiindulnunk. Ebben az a megfontolás is megerősít, hogy ez a szentnévsor *bencés minták alapján bencés apátság számára készült*. Teljes joggal beszélhetünk *B F G* csoportról, melynek alapja a bencés réteg, erre azonban *elsősorban francia, de egyúttal német befolyások* is hatottak. A Pray-kódex *csiziójának* vértanúcs csoportja is helyi szerzetesi hatások nyomait mutatja. Így például Translatio sancti Adalberti ünnepe. Lehetséges, hogy az ünnep keletkezésére az illető szent ereklyéi adtak okot. Ezek az ereklyék vagy a boldvai Keresztelő Szent Jánosról elnevezett apátságban — a Pray-kódexet itt használták először — voltak, vagy abban az egyházban, amelynek számára a csizió mintája készült. Ilyen értelemben azok a szentek a döntők a csizió mintájának meghatározására, kik a valamivel későbbi, de közkeletű csiziókban hiányoznak. Ilyenek:

- V. 8. Victor,
 V. 9. Nicolai translatio,
 VII. 27. Septem dormientes,
 X. 20. Felicianus (translatio),
 XI. 6. a Adalberti translatio,
 XI. 16. Othmarus.

Szent Othmár Szent Gallen felé utalna, de nem szükségképen közvetlenül, hiszen tisztelete a bencés monostorokban egyebütt is el volt terjedve. Szent Miklós Bariba való átvitele, melyet május 9-én ültek meg, Franciaország felé mutat. Szent Felicianus Folignóba való átvitele Metz és Lotharingia felé mutat. Szent Theodorik metzi püspök 970-ben hozatta el Metzbe Felicianus ereklyéit. A verduni Saint-Paul bencés apátság, amely 1131 óta premontreivé lett, szintén birtokában volt Szent Felicianus

¹⁷ A csizió és a Pray-kódex magyar szentjeiről v. ö. KÜHAR FLÓRISSAL együtt megírt tanulmányunkat Magyar szentek miséi és ünnepei. Pannonhalmi Szemle 1939.

ereklyéinek. Ugyanez lehetett az eset annál az apátságnál, mely a Pray-kódex csiziójának mintáját szerkesztette. Ezt Lotharingiában és környékén kell keresnünk. Szent Adalbert átvitele november 6-án, lehet lengyel, lehet magyar ünnep, de mindenképen bencés ünnep. Alapjául bizonyára az a tény szolgált, hogy Adalbert ereklyéit Gnesenbe vitték, ahonnet ezek 1039-ben Prágába kerültek.¹⁸ *A csizió keletkezésének kezdőidőpontja nem lehet korábbi az 1192. évnél.* Hiszen benne van Szent László magyar király ünnepe, kit ez évben avattak szentté. A végső pont hagiographiai szempontból az 1228. év, mert Assisi Szent Ferencet ez évben avatták szentté. Ünnepe a Pray-kódex csiziójában hiányzik, holott a többi XIII. századi csiziókban megvan.

Mivel február 16-án a csizióban is, a Pray-kódex *naptárában* és nagy *Sacramentariumában* is megtalálható Szent Julianna ünnepe, az a vélemény merült fel, hogy a csizió keletkezésénél az 1208. évet kell kezdő időpontnak tekinteni. Ez azonban téves. Igaz, hogy Szent Julianna ereklyéit 1207-ben vitték Nápolyba, de a csizió ünnepe nem erre a tényre utal. Szent Julianna ünnepe a gelasianus réteghez tartozik, megvan sok Sacramentariumban, kezdve a VIII. századi Gellone-itől. Ebből világos, hogy a nápolyi átvitel nincs összefüggésben az ünnepnek a Pray-kódexbe való bejegyzésével. Az 1207—8. év tehát nem jön számításba a Pray-kódex csiziójának kormeghatározásánál.

Tisztán hagiographiai szempontok szerint a Pray-kódex csiziója 1192—1228 közt keletkezett. A IV. v. folióra valamivel később írták rá, mint ezt az írás jellege bizonyítja. A zsinati határozatok másolója ezt a foliót ugyanis üresen hagyta.

Az 1. folión van az *Exultet* folytatása hangjegyekkel. 1. v.—7. foliókon találjuk meg Magyarország legrégebb teljes *naptárát*. Az egyes hónapok egy-egy egész foliót töltenek meg. A 7. v. folión van a *húsvét napjának 35 változata*, továbbá a negyvened vasárnap, karácsony, pünkösöd időpontjai. A 8. folión van a *Ciclus magnus Dionisii*.¹⁹ A 8. v. lapon *computisztikus*

¹⁸ A Pray-kódex Sanctoraleja. M.K.Szemle 1939.

¹⁹ Ebben a táblázatban 19-szer 28 mező van. Bennük a Littere post-punctate és prepunctate B. Q. képviselik az általuk jelzett napokat, melveket az arányszám és a napi betű által, továbbá az újhold-számok által meg lehet határozni. V. ö. Grotefend idézett mű 11.

szabályok és táblázatok a „Claves“ meghatározására.²⁰ Két helyen is a 9—9. v. és 16—16. v. lapokon van folytatólagosan a *magyar krónika (Annales Posonienses)* a 997—1203., illetve 1300. évekről. A 10—11. v. lapokon van a hetvenedvasárnap feltalálására szolgáló időszámító tábla az 1151—1300. évekre. A 10. folión törlés fölé került a *deáki templom felszentelésének bejegyzése* 1228-ban, és ugyanitt van a *magyar királyok névsora*, kormányzásuk éveivel, Szent Istvántól II. Andrásig. A 12. folión későbbi kéz írta le a *Szentföld felszabadításáért mondandó imádságot*,²¹ két *Mária-officiummal* együtt. A 12. v. lapon van a *Racio spere pictagore philosophi*.²² Ugyanitt pótlásként a *zarándokok táskájának megáldása*,²³ *benedictio perarum peregrinantium*. A 13. lapon: *Versus Angelici ad Xiiii lunam inueniendam... dedit Angelus domini S. Bachomio*.²⁴ A 13. v. lapon az *embolismusok*. 14—15. lapokon *második húsvétmutató tábla, a hetvenedvasárnap és a húsvét megjelölésével* az 1171—1276. évekre. Ebben a húsvétmutató táblában nemcsak a napok vannak megjelölve, hanem az illető napon megült szentek nevei is. A 15. v. lapon egy *szimbolikus misemagyarázatot* találunk.²⁵

A 12. lapon levő két *Mária-officiumra* vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy csekély eltéréssel megegyeznek a zágrábi MR. 67. (1290. év) breviarium, De beata Virgine in adventu és De beata Virgine post nativitatem zsolozsmáival. A Szentföld megszabadításáért mondott imádság bizonyára II. András 1217. évi keresztes hadjáratával függ össze.

²⁰ A lapfő baloldalának két első hasábján a Claves terminorum és az aranyszám viszonya van; ugyanez megtalálható GROTEFEND: Grundriss der Geschichtswissenschaft. 1—3. 1912. 22.

²¹ Ugyanezt az imádságot megtaláltam a St. Florian-monostor Ms. X^o. 411. XIII. század kéziratának II. v. folióján pótbefrásként Pro terra sancta címmel.

²² V. ö. a szöveget, az ábrát és a magyarázatot ZALÁN: M. K. Szemle 1926. 263—4. és HEILIG KONRÁD: Századok 1933. 62—3. Ugyanilyen útmutatás és rajz található a IX. századi QU. I. 56. Codex Corbeiensis-ben s Szentpétervárott, melyet K. GILBERT közölt a Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde. V. 2. 1880. 254.

²³ Szövege ZALÁN: M.K.Szemle 1927. 46—7.

²⁴ V. ö. Usuardi Martyrologium Aquicinct. máj. 14-én „Pachomius terminos etiam Paschales, ut traditur, angelo docente conscripsit“ Migne PL. 124. 54.

²⁵ Szövege ZALÁN: M.K.Szemle 1926. 270—1.

A 16. folión folytatódik a *pozsonyi krónika*. Ugyanitt van a: *Pipini regalis et nobilissimi iuvenis disputatio cum Albino Scolastico*, Quid est annus kezdettel.²⁶ A krónika 1175—1189. éveinél „*De natura infantum*“ töredék került pótlásként a kéziratba.²⁷

Nem lehet az a feladatunk, hogy részletes vizsgálat alá vegyük a Pray-kódex ezen táblázatait, bejegyzéseit, krónikáit. Arra szorítkozunk, hogy a Pray-kódex ezen részének korát meghatározzuk és a többi résszel való összefüggését igazoljuk.

A régi magyar történelem nagy krónikája,²⁸ melyet *Annales Posonienses*nek neveztek el, a 997, ab incarnatione Domini évvel kezdődik és 1300-zal végződik. Az 1300 év előtt közvetlenül az 1209 év áll. Világos, hogy az 1300 csak kikerekítésre szolgált. Igazában az író 1210-zel akarta zárni krónikáját. Az évjegyzet első történeti adata: „Anno ab incarnatione domini d cccc xc vii: Adalbertus episcopus martirizatus est.“ Ezután a magyar királyokra, püspökökre, bencés kolostorokra vonatkozó feljegyzések következnek. A krónika egyházi monasztikus rendeltetésre, illetőleg hatásra mutat. Az első kéz utolsó történeti bejegyzései úgy látszik az 1187. évre vonatkoznak: „Dux geyza transiuit de haustria in boemiam, unde a rege fratre suo reductus est in ungarium. Nata comes cecatur. Stephanus colociensis episcopus deponitur. Eodem tempore mater regis in exilium in greciam mittitur.“ Ezután az 1188—1209. éveket veti oda a kézirat és az 1300-as évet, anélkül, hogy a krónikás az egyes évekhez feljegyzéseket írt volna. Az éveket oda írta ugyan, de nem hagyott helyet történelmi adatok számára. 1196-ban meghalt III. Béla. Utódja Imre lett (1196—1204). Ezután rövid időre III. László került a trónra, majd II. András (1205—1235). Bár tehát a krónikás

²⁶ Szövege ZALÁN: M.K.Szemle 1926. 272.

²⁷ Szövege ZALÁN i. h. 260—1.

²⁸ A krónikával több magyar tudós foglalkozott. MARCZALI HENRIK: A magyar történelem kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1881—83. WATTENBACH: Cronicon Posoniense. (Archiv f. öst. Geschichte Bd. 42.) KAINDL: Studien zu den Ungarischen Geschichtsquellen. Wien, 1898. Heft. 5. HÓMAN BÁLINT: A Szent László kori Gesta Ungarorum XII—XIII. századi lezármazói. Budapest, 1925. 76. lapján a krónikát az 1192—1195. közötti évekből származtatja. Hasonlóan a *Scriptores rerum Hungaricarum* III. E. MADZSAR: *Annales Posonienses* 121—122.

az 1188—1209. éveket feltüntette, mégsem írta be a megfelelő évhez sem III. Béla halálát, sem a következő trónváltásokat: Imrét, Lászlót, II. Andrásét. Mindebből arra gondolhatunk, hogy a krónikás a maga munkáját már 1196 előtt bevégezte. Ezzel összevág az a megfigyelés, hogy az 1195. évnél ez a feljegyzés áll: „Desiderius abbas depositus est.“ Egy másik kéz az 1199. évnél ezt jegyzi fel: „Buda sacerdos obiit“, az 1200-as évhez viszont: „Daniel sacerdos ordinatur.“ Végre az 1203. évnél van ez a feljegyzés: „*Monasterium johannis baptiste comburitur iuxta bulduam situm.*“ Az utolsó feljegyzések tehát nem Magyarország egyetemes történetére vonatkoznak, hanem egy monostor benső helyi történetére. Ez a monostor nem más, mint Keresztelő Szent János boldvai bencés apátsága.

Az utolsó négy feljegyzést akkor írták a krónikába, mikor a krónika eredeti szövege már készen volt és a kézirat a boldvai monostor tulajdonában állt. A krónika írásának legkésőbbi határéve 1195 lehet. Mivel pedig a krónika ugyanazon ívre van ráírva, melyen a Pray-kódex naptára is van, és mivel a naptárban megtalálható Szent László ünnepe, kit 1192-ben avattak szentté: a krónika írása az 1192—1195. évek közé esik.

A Pray-kódex 1. v.—7. lapjain van az egész évet felölelő nagy Naptár. Ez a legrégebb magyarországi ismert naptár. Julianusi rendszerű örök naptárt tartalmaz. Minden hónap külön lapra esik. A hónapok napjait római módra jelzi. A szentek és ünnepek meghatározásán kívül ott találjuk az újholdszámokat és az újholdbetűket, valamint a dies aegyptiaci-t és különböző csillagászati időszámító, egészségi és elhalálozási jegyzeteket. Mintául a szentek ünnepei szempontjából nyilván USUARDUS *Martyrologiuma* szolgált. Ezt abban az időben bencés körökben szívesen használták. Valószínűleg egy régi, bizonyára francia bencés apátságból származó naptár is ott volt mintaként a szerkesztő szeme előtt. A naptár mintája egy olyan Martyrologium abbreviatum lehetett, mint amilyen a Cod. Pad. D. 47. 139—48. folióján van. Ennek a hazája Franciaország. RATHERIUS liègei püspök 945—51 közt hozta Veronába. Ezt dr. KUNIBERT MOHLBERG O. S. B. bizonyította be [*Die älteste erreichbare Gestalt des Sacramentarium Gregorianum XXXII—XXXVI.* lapon]. A naptár szerkesztője azonban nem másoltatta betűről-betűre az előtte álló mintát, hanem beleszótta a naptárba Magyarország nemzeti

ünnepeit és szentjeit. Bár a naptár vizsgálata arról győz meg, hogy a szerkesztő meglehetősen önálló utakon jár, mégis észrevehető munkáján a francia szerzetesi és némiképp a német bencés hatás. A római réteget megint figyelmen kívül hagyjuk. Ezenkívül a Pray-kódexben a következő rétegeket találjuk:

Vértanúrétég 160 ünneppel.

B réteg 66, ill. 70 ünneppel.

F réteg 65, ill. 73 ünneppel.

G réteg 7, ill. 24 ünneppel.

Keleti réteg 30 ünneppel.

Magyar réteg 13 (ill. 14?) ünneppel.

Itt is a *B* rétegből indulunk ki. Ez a réteg nem nemzeti-részleges szempontok szerint, hanem egyetemes szerzetesi szellemben készült. Szentjeinek kiválasztásában annak a helynek a kultuszai voltak irányadók, ahol a naptár mintája volt használatban. A Pray-kódex többi szentnévsorával ellentétben a naptár szentnévsora lényegében nem más, mint bővített összefoglalása a két sacramentarium (*S/I*, 2) szent névsorainak. Észrevehetőleg gyarapodtak a *H*, *B*, *F*, *O* és az *M* csoportok. Mivel a *G* csoport a Pray-kódex naptárában nem bővül a többi csoportokkal párhuzamosan, legalább is oly mértékben, mint a *B*, *F*, *O* rétegek, *a naptárban kell ugyan bizonyos német hatást észlelnünk, de ez gyengébb volt, mint a bencés francia és a keleti hatás.* A naptár kormeghatározására Szent László szenttéavatásának éve, 1192 a lehetséges kezdő időpont, Szent Ferenc szenttéavatásának éve, 1228 pedig a végső határ. Ezt az időpontot későbbi kéz írta már be október 4-én a *naptárba* éppúgy, mint a nagy *Sacramentariumba*, nyilván a szenttéavatás alkalmával. Annak az ívnek, melyben a krónika is van, a főrészét a naptár tölti ki. Az ív már eredetileg nagyon ügyesen van összefűzve. A naptár és a krónika eredeti, egy íven való összetartozása miatt maga a naptár sem készülhetett 1195—6 után.

A *második krónika* utólagos bejegyzés a Pray-kódexben. Ez a bejegyzés II. András 6-ik kormányzási évében történt. Az író a magyar királynévsort így fejezi be: „*Andreas VI. (annos).*“ Mivel II. András nemcsak 6, hanem összesen 30 évig uralkodott, ebből a bejegyzésből az következik, hogy a krónikás II. Andrásnak 6-ik évében szánta el magát arra, hogy a Pray-kódexbe a 26. folián, a törlés fölé írja a magyar királyok éveit.

Ez a bejegyzés tehát 1211-ben történt, már a boldvai monostor leégése után.²⁹

Ugyanazon a lapon a királynévsortól balra van egy ugyan-csak utólagos bejegyzés, szintén törölt szöveg fölött, mely a deáki templomnak 1228-ban történt felszentelését örökíti meg.³⁰ Hogyha figyelmesen megnézzük a *húsvétmutató táblákat* a 26—28. táblákon, azt látjuk, hogy ezek az 1151. évvel kezdődnek ugyan, de magát a húsvétnapot a kézirat mai állapotában csak 1183-tól fogva jegyzik fel. Így megy ez tovább egészen 1282-ig. Innen 1297-ig csak a hetvened vasárnapot adják meg, 1298—1300-ban pedig ez is elmarad. Eredetileg 1151—1182 közt is ott voltak a *hetvenedvasárnap* és a *húsvét napjai*, aztán ezeket törölték és helyükre a *kis krónika* került, 1210-től a *hetvenedvasárnapok helyére pedig a deáki templomszentelés 1228-ban. A húsvétmutató táblák keletkezésének utolsó határéve minden bizonnyal az 1203. év*, mert ez évhez későbbi kéz ezt írta hozzá: „Monasterium s. Johanni baptiste comburitur.“ Az 1192. évhez egy másik kéz ezt írta hozzá: „Eleuatio B. R. Ladizlay.“

Feltűnő, hogy 30—31. folión egy *másik húsvétmutató tábla* is van az 1171—1276. évekre. Mindjárt az 1171. évhez egy másik kéz ezt írta: „Aduentus Bele r(egis).“ Az 1192. évnél, jobbra ez a jegyzet áll: „Eleuatio s. Ladizlai“, és az 1196. évnél: „Obiit Bela rex.“ *Ezt a táblázatot tehát 1196-ban már használták.* Lehet, hogy Béla trónralépését halálának bejegyzésével egyidejűleg írták be. Ebben a táblázatban helyenként más szentek neveit találjuk, mint a Pray-kódex egyéb szentnévsoraiban.

²⁹ Már MARCZALI rámutatott i. h. arra, hogy a magyar királyok uralkodásának évösszege Szent Istvántól II. András 6. évéig nem egyezik meg kormányszásuk tényleges évösszegével.

³⁰ Ez a jegyzet így hangzik: „Anno ab incarnatione domini mcccxxviii xviii kalendas decembris consecrata est hec ecclesia in honore beate Marie virginis a venerabile Jacobo nitriensi episcopo, in qua hec reliquie: de Sancta maria uirgine, de Sancto Petro apostolo, de sancto Georgio Martire, de sancto Gallo confessore, de sancto Henrico confessore, de sancto Gerhardo confessore, de sancta margarete virgine. In altari uero superiori, quod die sequenti in honore beati Georgii martyris consecratum est, hec habentur reliquie: de signo domini, de Sancto Johanne apostolo et euangelista, de Sancto Georgio Martyre, de Sancto Laurencio martyre, de Sancto Martino episcopo et confessore.“ 1228-ban tehát a Pray-kódex már Deákiban volt. Ebben az évben szentelték fel a deáki Boldogasszony-templomát.

Nyilván más naptárból vagy Martyrologiumból kerültek ide. Legtöbbjük vértanú.

II. 8.: Szent Pál verduni püspök, tholey-i szerzetes, meghalt 649; II. 11. Desiderius, Langres püspöke, vértanú, meghalt 407; II. 13. Formichilus (Cormichilus) valószínűleg azonos Szent Fulchrannus lodeve-i püspökkel, Saint-Sauveur-apátság alapítója. Meghalt 600 II. 13; IV. 24. Sándor orvos és vértanú: Apud Lugdunum Clavatum.

Ebből jogosult az a következtetés, hogy *ennek a húsvét-mutató táblának szerkesztője egy francia szerzetesi naptár, vagy Martyrologium alapján dolgozott.* Viszont az a körülmény, hogy a 30. folión Szent György napja április 24-re esik, és nem, mint másutt, 23-ára, arra mutat, hogy ez a táblázat Magyarország számára készült. Ezt megerősítik a Béla király trónfoglalására, László szenttéavatására és Béla halálára vonatkozó, előbb már ismertetett feljegyzések.

A nagy Sacramentarium (S/1).

A Pray-kódex legnagyobb részét a *nagy Sacramentarium* (S/1) foglalja el. Kezdődik a pap előkészítő imádságaival a szentmiséhez: „Ordo quomodo presbiter se ad missam debeat preparare“ (17—23. folió). A 23—30. v. folióig terjed maga a *misere- rend*, melyet a hálaadás fejez be és a 32—33. v. foliókon ehhez csatlakozik egy *magán áldozási ájtatosság*. A 33. v. lapon pótlólag késői kéz írt egy újabb Confiteor szöveget és három könyörgést. A könyörgések a liturgikus napnak 3., 6., 9. óráját szentelik meg az Úr szenvedésének és a szent Keresztnek emlékével.³¹ Ezután a 34. folión a *Consecratio cimiterii* következik. A 35. folión karácsony vigiliájával indul meg az *évszaki misék sora* (Temporale). Az utolsó misék a 65. v.—66. v. foliókon az *adventi misék*. A 67. folión Szent Silvester (XII. 31) ünnepével kezdődik a *Sanctorale*, mely a 96. v. folión Szent Tamás apostol miséjével zárul (XII. 21). A *Sanctoralé*hez különböző fogadalmi misék hosszú sora és áldásszövegek csatlakoznak.³² Ezután van

³¹ V. ö. ALCUIN Sacramentariumában MIGNE Patrologia Latina 101. 463, a hora-imádságokat és a mozarabikus breviáriumban PL 86. 995.

³² V. ö. ZALÁN: A Pray-kódex benedictiói. M.K.Szemle 1927. 44—66.

a monostori temetés szertartása, benne a 136—136. v. lapokon a: „*Sermo supra sepulchrum*“ latinul és a latin szöveg némileg módosított magyar változata, a *Halotti beszéd*.

A nagy *Sacramentarium* kormeghatározása a következőképp ejthető meg: Kiindulunk itt is Szent László szenttéavatásának évével (1192). A 77. v. folión a Sanctorale sorrendjébe beillesztve június 27-én Szent László tiszteletére kétféle miseimádságot találunk. A megírás záróéve hagiographiai szempontból itt sem lehet más, mint Assisi Szent Ferenc szenttéavatásának éve, mert ünnepe sem a csizió, sem a nagy *Sacramentarium* eredeti szövegében nem található. A 105. v. lapon a fogadalmi misék közt azonban későbbi kéz a lap felső szélére írta Szent Ferenc miseimádságait. Ez a pótlás nyilván Deákiban történt. A nagy *Sacramentarium* tehát Assisi Szent Ferenc szenttéavatása előtt használatban volt. Ezen szempontokon kívül figyelembe kell vennünk, hogy a nagy *Sacramentarium* megelőzte időben a *kiegészítő Sacramentariumot* (S/2). Bár a kettő közt alig lesz több, mint egy-két év különbség. Már pedig a *kiegészítő Sacramentarium* már 1216 előtt használatban volt; az „*A cunctis*“ könyörgés pótló beírása minden bizonnyal 1216 előtt történt. *A kiegészítő Sacramentariumot tehát pár évvel 1216 előtt írták.* A nagy *Sacramentarium*, melyhez kiegészítésként járult, még ennél is korábbi időben készült. Boldva 1203-ban égett le. A nagy *Sacramentariumnak* ez volt első használati helye. Ezek alapján a nagy *Sacramentarium* írásának ideje az 1200-as századforduló. Inkább egy-két évvel a századforduló előtt, mint után. Még közelebb jutunk a kormeghatározáshoz, ha figyelembe vesszük a *Micrologus* szövegének a Pray-kódex miserendjével való összefüggését. Így 1192 és 1200 között jelölhetnők meg a nagy *Sacramentarium* megírásának időpontját. Mivel pedig a Pray-kódex nagy Nap-tára föltételezi a S/1 szentnévsorát, *ennek a megírása is 1192—5. évekre esik.*³³

A nagy *Sacramentarium* tartalmi jelentőségénél figyelmen kívül hagyjuk a *Sanctorale* római rétegét. A magyar réteg nyolc ünnepet és egy vigiliát foglal magába. A csizióban felsorolt ünnepekhez járul itt a *Translatio* (85. fol.), az *Inventio Corporis*

³³ V. ö. KNIEWALD: A Pray-kódex Sanctoraléja. M.K.Szemle 1939. és KNIEWALD—KUHÁR: Magyar szentek miséi. Pannonhalmi Szemle 1939.

(91. fol.) és a Vigilia S. Stephani, Augusztus 19. (84. fol.). Viszont hiányzik itt Szent Adalbert november 6-i átvitele.

A B csoport 23, ill. 24 ünnepből áll.

F csoport 20, ill. 24 ünnepből,

G csoport 4, ill. 11 ünnepből,

O (keleti) csoport 10 ünnepből,

M (vértanú) csoport 4 ünnepből.

A magyar réteg a *nagy Sacramentarium* magyarországi rendeltetését bizonyítja. A bencés monasztikus rétegből világos, hogy ez a könyv egy *magyar bencés apátság számára készült*, mely szoros szellemi kapcsolatban állt valamelyik francia apátsággal. A francia réteg megkönnyíti számunkra a nagy *Sacramentarium* megírásánál használt minta eredeti helyének megállapítását. Ez a minta Franciaország északkeleti részének, pontosabban Franciaország, Belgium, Luxemburg, Hollandia és Németország határvidékének valamelyik bencés apátságából származik. Ezen a vidéken volt a két római Provincia Belgica. Vagy a X. század végének földrajzi állapota szerint: Lotharingia, Flandria, Normandia és Campagne. Ezt a mintát néhány német és magyar szent ünnepével bővítették. Jónéhány keleti ünnep is belekerült a *Sanctorale*-ba. Ezek közül több már a mintapéldányban is benne volt. Néhány azonban közvetlen érintkezés alapján jutott Bizáncból és Jeruzsálemből a magyar *Ünnepnaptár*-ba. Főként a szentföldi zárándoklatok és a kereszteshadjáratok járultak hozzá keleti ünnepeknek Magyarországon való meghonosításához. A kereszteshadaknak egyébként világos nyomaik vannak a Pray-kódexben. A 70. folión van például a szentsírról való miseimádság. Megkíséreljük ezenkívül az S/1 mintapéldányának helymeghatározását, valamint a *Sacramentarium* rendeltetésének megállapítását. Ezen misekönyv szerkezete olyan, hogy semmi kétség nem marad a felől, hogy magyar bencés apátság számára, mégpedig Keresztelő Szent János patrocíniuma alatt álló, 1203-ban leégett apátság számára készült. A 108. v. folión vannak a *Pro abbate*, majd a *Pro Congregatione* könyörgések. Az „*Alia missa pro congregatione*“ könyörgése így szól (109. fol.): „*Familiam huius sacri cenobii quesumus domine intercedente beato Benedicto confessore tuo perpetuo gubernare moderamine.*“ A temetés szertartásában a 153. folión ez a rubrika van: „*Et ita cantando pulsantibus omni-*

bus signis, cadaver portetur ante altare sancte M. et omnis conuentus uersa facie stet ad orientem. Finito responsorio dominus abbas dicat hunc uersum . . . hora sepeliendi duo fratres stantes ante altare dicant . . . sacerdos indutus alba, manipulo . . .“ Nagyon fontos a *Sacramentarium* rendeltetésére a 133. folión található imádság: „via sanctorum omnium domine jesu Christe qui ad te uenientibus claritatis eterne gaudia contulisti, aditum templi istius spiritus sancti luce perfunde, qui locum istum in honore sancte Marie sanctique Johannis baptiste consecrasti . . . quantinus per te et per intercessionem sancte Marie sanctique Johannis baptiste, nec non et omnium sanctorum muniti mereantur aulam paradisi introire.“ Ez a templomszentelési könyörgés. Világos, belőle, hogy a boldogságos Szűzanya és Keresztelő Szent János védelme alatt álló monostorra vonatkozik. Ez nem lehetett más, mint az a monasterium sancti Johannis baptiste iuxta Bulduam, melynek 1203-ban történt leégését kétszer is feljegyezte a Pray-kódex. Ez a bencés apátság, melynek alapítási körülményeit nem ismerjük, olyan szerkönyveket használt, melyek még a XII. század végén is összefüggést árulnak el a magyarországi liturgiának eredeti francia forrásaival. Ezek a források Franciaország északkeleti részére, mégpedig az arrasi (cambrai) vagy amiensi egyházmegyékre utalnak. Lehet, hogy a corbiei apátságból kerültek hazánkba.

Szent Vedastus arrasi püspöknek (meghalt 540) az S/1-ben három ünnepe van: február 6-án, október 1-én és október 26-án, — február 6-án van a főünnepe, október 1-én a translatioja, október 26-án Szent Amand, Belgium apostolának átvitele, kivel Szent Vedastust együtt ünnepelték. S/1 171. folióján Szent Vedastus miseimádságában ezek a szavak vannak: „Deus qui nos beati Vedasti confessoris tui atque pontificis instancia ad agnitionem tui sancti nominis uocare dignatus est . . . Hostias domine . . . quas eius tibi patrocínio credimus commendatas, cuius nos uoluisti uotis ad tue pietatis peruenire noticiam . . .“ Szent Vedastus volt Chlodvig frank király tanítója a keresztény hitben és megyéjében sok pogányt megtérített. Ezért joggal tekintették Franciaország apostolának. Magyarországon azonban semmi dolga nem volt és nem is tudjuk másként ezen könyörgésnek Magyarországon való előfordulását megmagyarázni, minthogy egy olyan mintáról írták át, mely Arrasból vagy környékéről

származott. Franciaország északkeleti részén élő szerzetesek ajkán ez az imádság természetes kifejezése volt a működése iránt érzett hálának. Október 1-én Szent Vedastust Szent Remigiussal együtt ünnepelték. Remigius reimsi püspök szentelte Vedasdust püspökké. Velük együtt ünnepelték Szent Germanust, az auxerre-i püspököt.

Ezek alapján azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy a *nagy Sacramentarium* mintája a corbiei apátságból való. Corbie Arrastól délre van, 662-ben alapították. Luxeuil Reimstől van délkeletre és Besançontól északra.

Szentkereszt felmagasztaltatása ünnepén, szeptember 12-én, S/1 Csendes imádsága a 87. folión más, mint a szokásos római szöveg. Ugyanezt a szöveget találjuk meg a corbiei apátságnak a IX. század második feléből való *Sacramentarium*ában: „Devotas humilitatis nostre preces.”³⁴ Ugyanez a könyörgés található meg a *Habóti-kódex*ben a 67. folión, a második nap, a csendes imádság után. Ez a *Habóti-kódex* roueni minta után készült. Franciaország északkeleti tájára (Arras—Amiens—Corbie) visznek a nyomok a Pray-kódexből. Mégpedig miserendjéből, egészségügyi szabályaiból és egyéb vonatkozásaiból.³⁵

³⁴ LEROQUAIS: Les sacramentaires et les Missels. Paris, 1924. I. 26.

³⁵ Hasonló szabályokat találunk a laoni IX. századi 426-os számú kéziratban. Tartalma: Palladius de agricultura c. munkája néhány utasítással és szabállyal. V. ö. KRUSCH: Reise nach Frankreich im Frühjahr und Sommer. 1892. Neues Archiv d. Ges. f. ält. d. Geschichtskunde. XVIII. 1893. 579—580. Ugyanezen szabályokat megtaláljuk majdnem szórul-szóra Arras Notre Dame templomának IX., X. századi naptárában és a corbiei apátság naptárában Szentpétervárott. I. 56. V. ö. GILBERT: Neues Archiv V. 255. és DELISLE: Memoires d'anciens sacramentaires. Paris, 1886. 395. ZALÁN M.: M. K. Szemle 1926. 251—8. ERNYEI J.: Ugyanott 1927. 82—3. Zalán és Ernyei, úglátszik, nem ismerték ezen egészségi szabályok francia forrásait. Az 1511-ben nyomtatott zágrábi Missaléban hasonló szabályok vannak. Közölte őket Tkalcic: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrebiae. 1896. III. 265—286. Arra is rámutatunk, hogy eltérő szövegű, de hasonló tartalmú egészségi szabályokat találtunk a MR 29. XIV. századi zágrábi breviariumban, továbbá a XIV., XV. századi Melk számára írt, jelenleg Kremsmünsterben levő LXXXV. j. papírkéziratban. Egyébként is szokás volt a naptárakba egészségi szabályokat belevenni, ezt látjuk a bolognai obszervatórium XV. századi naptárából. V. ö. NOVATI: De commentariolo liturgico astrologico in specula regiae universitatis Bononiensis asservato. Ephem. Lit. 1927. 87. és Rivista di astronomia, Torino, 1912. 726.

A Pray-kódex miserendjéről a *Theologia* 1939. évfolyamában jelent meg kimerítő tanulmányunk. Ha föltesszük azt, hogy a Pray-kódex S/1-nek mintája közvetlenül függ a corbiei apátságtól, akkor még egy nehézséget kell megoldani: Corbienak vannak ugyanis jellegzetes ünnepei, melyek a Pray-kódexben teljesen hiányoznak: így január 30-án Bathildis és február elsején Szent Precordius. Hogy ezt a nehézséget megoldhassuk, alapos vizsgálat alá kellene vennünk Corbie egykor gazdag könyvtárának ma már szétszórt maradványait és a Pray-kódexszel összehasonlítani.

Azok a képek,³⁶ melyek a keresztrefeszítést, a keresztlevételt, a sírbatételt, a három Máriát, a Maiestas domini-t ábrázolják, lapszélén a Benedictio partus szövegével³⁷ és a zsolozsma olvasmányaihoz szolgáló szabállyal³⁸ és az Exultet kezdetével, melyek most a kézirat elején vannak, igazában a Prefacio és a kánonkezdet közé, a Te igitur után illesztendő be. Ezt az eredeti kéziratnak BARTONIEK EMMA dr.-ral együttesen megejtett vizsgálata biztossá tette. Erre mutat a két lap összefüggő, egymást fedő olajfoltja.

A kiegészítő Sacramentarium (S/2).

A Pray-kódex 3-ik részét az úgynevezett *kiegészítő Sacramentarium* vagy *kis Sacramentarium*, S/2 alkotja. Külön íven kezdődik Szent Adalbert miseimádságával. Néhány olyan mise-

³⁶ V. ö. DR. HOFFMANN EDIT: A Széchényi Könyvtár illuminált kéziratai. M. K. Szemle 1927. 2, 3. 16 képmelléklet. GEREVICH: Magyarország román kori műemlékei. Budapest, 1938. 234—8.

³⁷ ZALÁN: M.K.Szemle 1927. 46—7.

³⁸ Az augusztustól adventig tartó vasárnapok első lectióihoz tartozó Responsoriumokról van szó. V. ö. HEILIG: Századok 1933. 56—7. Ez a szabály van érvényben ma a római breváriumban. MR. 67. zágrábi 1290. évi breváriumban a megfelelő vasárnapokon valóban megtaláljuk ezeket a responsoriumokat. Mégpedig a P. u. IX—XII. vas, is principio 330 v. folión a „peto domine“ P. u. a XV. vas.ra „Adonai“ 343. fol. XVI. vas. P. u. „Ad aperiat dominus“ 345. fol. a XVII—XX. vas. P. u. „Vidi dominum“ 351. v. fol. P. u. XXI. vas. az utolsóig. A P. u.-i többi vas. resp.-át a Pray-kódexben nem találjuk. Nem is volt rá szükség, mert az említett zágrábi breváriumban a 8 első vasárnap responsoriuma Deus omnium exauditor est. Ugyanez a resp. van augusztusig a római breviáriumban. Csakhogy MR 67-ben második helyen van ez a resp.

szövege van, melyek a *nagy Sacramentariumban* is megtalálhatók, de itt rendszerint más könyörgéseket hoz az illető szentről. Szent Maiolus cluny-i apát, Maxentius hitvalló, Martialis hitvalló ünnepei, Szent Kristóf vigiliája, Radegunde, Arnulf, Genesius, Ciprián és Jusztina, Domnus, Quintinus, Wolfgang, Vilibrord, Gergely pápa, Szent Columbán, Vitalis és Agricola, Borbála miseimádságait gyűjti össze továbbá ez a kézirat. Ezek a miseimádságok a *nagy Sacramentariumban* sem voltak meg. Néhányat azután pótlólag S/2-ből átírtak S/1-ben a lapszélre. Az S/2 ünnepei általában megvannak a naptárban, de néhány közülök nem a naptár első szentje, hanem a második helyen írták be, néhol, mint például Maiolus és Domnus-t, pirossal. A *kis Sacramentariumban* semmi különösebb magyar vonatkozás nincs, hacsak ilyenek nem tekintjük Szent Wolfgang miseimádságait. Szent Wolfgang Géza fejedelem idejében Magyarországon is végzett hittérítő munkát. Erre azonban az S/2-ben található könyörgések nem adnak utalást. Bencés jellege kiviláglik a *Missa pro Congregatione* című fogadalmi miséjéből. Ugyanez *Sanctoralej*ának egyéb vonásaiból is. A *kiegészítő Sacramentarium* nem teljes. Három hónap hiányzik belőle: január, február, március. *Sanctoralej*a szerint S/2 XI. századi. Korban utolsó szentje Szent Maiolus (meghalt: 994) és Wolfgang (meghalt: 994). Másolásának ideje azonban összeesik S/1-ével. Úgyhogy hamarosan S/1 után elkészült S/2 is. Sajnos, hogy S/1 vége hiányzik és lehet, hogy eredetileg S/2 sem volt csonka az elején. Mindkét rész valószínűleg ugyanazon íven volt, S/1 vége, S/2 eleje. Lehet, hogy ez az ív elveszett.³⁹

S/2-ben a *B* csoporthoz nyolc, illetőleg kilenc szent miséje tartozik. Ezek közt van Szent Maiolus cluny-i apát miséje. Hét miseszöveg tartozik az *F* csoporthoz, kilenc a vértanúkéhoz. Ezek a vértanúk a római rétegből valók. *Német hatást* árulnak el Szent Kilián würzburgi püspök, Szent Wolfgang regensburgi püspök miséi. Van benne négy fogadalmi mise is. Néhány olvasmány és utólagos beírással a 341. folión egy szentbeszéd: „*Domine si fuisses hic*“, a 345. folión az *A cunctis* könyörgés, a 346. folión

³⁹ V. ö. Pray-kódex sanctoraleja. M. K. Szemle 1939. és KNIEWALD—KÜHAR: Magyar szentek miséi. Pannonhalmi Szemle 1939.

két himnusz: „*Clemens et benigna*“ a Szűzanyáról és „*Sonent ymni deo digni*“ Szent Egyedről.

A *kiegészítő Sacramentarium* kormeghatározására ezt az utat választhatjuk: a 345. folión késői kéz az *A cunctis* könyörgést ezzel a megjegyzéssel írta be: „Has orationes composuit apostolicus, et dicit sepius.“ Ezt a könyörgést valóban III. Ince pápa (1198—1216) szerzette.⁴⁰ Mivel a beíró a pápát nem nevének nevezi, hanem egyszerűen apostolicusnak mondja, éppúgy, mint S/1 „*Missa Communis*“-a a 105. v. folión: „Domnum apostolicum... in omni sanctitate custodi“, azért fel kell tételeznünk, hogy ez a bejegyzés még III. Ince életében, vagyis még 1216 előtt történt. S/2 alapszövege ennél nyilván korábbi. Már rámutattunk arra, hogy S/2-t mindjárt S/1 után írták. Amikor S/1-et átnézték, megállapították, hogy néhány, a naptárban meglevő ünnepnek nincs miséje. Bizonyára ekkor határozták el, hogy egy kiegészítő részben pótolják a hiányt. A szerkesztő azonban nemcsak egy forrásból dolgozott, hanem többől.

Ezek közt bizonyára voltak somogyvári Szent Egyed-apátsági könyvek is. A másolónak vagy a szerkesztőnek más imádságok és ünnepek is megtetszettek, melyeket aztán a kiegészítő részbe (S/2) fölvelt. Amint aztán ez a rész készen volt, még a boldvai Szent János-apátság leégése előtt, a szerkesztő a naptárat utólag kiigazította, S/2 szerint. A boldvai tűzvész után, 1203-ban, a már kész kézirat a somogyvári apátságba került, ahova a boldvai bencések Bernát érsektől meghívást kaptak. Itt részesült, Somogyvárrott, további pótlásokban a *kiegészítő Sacramentarium*: a 341. folióra ráírták a törlés fölé a: „*Domine si fuisses hic*“ kezdetű homiliát, továbbá a 343—44. v. foliókra négy lectiót, majd a 345. folióra az *A cunctis* könyörgést és a már említett himnusokat Szűz Mária és Szent Egyed tiszteletére a 346. folión. Már említettük azt az ötletünket, hogy a 341. lapon található homília Bernát spalatói érsek gyűjteményéből való, aki 1204—1210 közt Somogyvár kormányzója volt. A beszédet KÜHÁR FLÓRIS határozta meg és olvasta el BARTONIEK EMMA dr.-ral együtt. Mivel a 342. folión SZENT ZSIGMOND *Pro febricitantibus* fogadalmi

⁴⁰ „Innocentius uero Papa tertius composuit illam (orationem) A cunctis nos quesumus, Domine, mentis et corporis defende c.“ Durandus, *Rationale divinatorum officiorum*. IV. 14., 16. Ed. Venetiis, 1589. fol. 77. v.

miséjének vége olvasható, nyilvánvaló, hogy az előtte való oldalon ezen könyörgés eleje volt. Ezt törölték és helyébe írták az említett beszédet.

Ezechiel 1, 10—14. lectiója a 343. oldalon ma is használatos az evangelisták miséiben. Ezután következik egy érdekes olvasmány, mely ECCLI 50., 1., 4., 5., 6., 8., 7. szövegét foglalja össze önkényes megszákításokkal és kapcsolásokkal; mindjárt az elején sacerdos helyett confessort írt. Az a benyomásunk, hogy ez volt a nemrég, 1192-ben szentté avatott László király miséjének a lectiója, hisz ő volt az alapítója a Szent Egyed-apátságának Somogyvárott. A szöveg ugyan Szent Istvánra is illenék, de nem tudnók megérteni, miért kellett Szent Istvánnak, akinek már 100 éve megvolt a maga liturgikus tisztelete, új olvasmányszövegről gondoskodni. Ezt a kérdést Szent László kultuszának további alakulásával is tisztázni lehetne. Az olvasmány a következő:

„Ecce confessor magnus, qui in uita sua curauit gentem suam, et liberauit illam a perditione. Qui preualuit amplificare ciuitatem, qui adeptus est gloriam in conuersatione gentis sue. Quasi stella matutina in medio nebule, et quasi luna plena, in diebus suis lucet. Quasi arcus refulgens inter nebulas glorie sic ille refulsit in templo dei. Cipricum nardo, nardus et crocus fistula et cinamomum, cum unieursis lignis lybani. Et uestiri eum confirmatione uirtutis in accensu altaris gloriam dedit sanctitatis amictum. Et intrauit oracionem suam uoluit se ostenderre sacerdotibus, prius pri suis delictis hostiam offerre domino. Et fiat pax in israel per dies sempiternos.“

A 344. foliόν Szent János evangéliumának kezdete található, melyet ma a szentmise végén mondanak. Ha itt is ezt a célt szolgálná, akkor ez volna a legelső esete a Szent János evangélium ilyen célú felhasználásának. Először DURANDUS *Rationaléjában* (IV, 24, 5. ed. Venetiis 1589, folió 83) van szó erről: „Et propter... quidam volentes dicere finita missa Evangelium Johannis vel aliud...“ Úgy is felfoghatnók ezt az evangéliumkezdetet a Pray-kódexben, mint szentelményszöveget, melyet asszonyok fölött szoktak olvasni, áldásként.

A 344. foliόν, annak alsó felén, *Márk 13, 33—37. evangélium szakasza* áll: „Videte vigilate et orate“; majd a 345. foliόν Sap. 7, 7—14: „Optavi et datus est mihi... amicitie dei.“ Ezen lectiónak a címe: „*Ieronimi presbiteri.*“ Ez volna tehát Szent Jeromos miséjének olvasmánya. Ugyanezt megtaláljuk a MR. 67. zágrábi breviárium (XIII. század vége) 175. v.—6. folióján,

melyben ez a lecke fejezetekre osztva alkotja Szent Jeromos ünnepi olvasmányát. Az S/2-ben ezen lecke után, a 345. folián következik ez a jegyzet: „Evangelium: vigilate quia nescitis.“ Három evangéliumi szakasz kezdődik így: Mt. 24, 42; Mt. 25, 13; vagy Mk. 13, 33—37, amely a 344. folián található. Valószínű, hogy Mt. 24, 42-re céloz a jegyzet. A zágrábi XI. századvégi Missáléban ez az evangélium szolgált az: „Os iusti“ kezdetű Pro confessore pontifice misének evangéliumaként. Ezt a Missálét valószínűleg BERNÁT spalatói érsek hozta magával, amikor GEORGIUS DE CRESCENTIO bíborost kísérte Olaszországból Szent László szenttéavatására. Ennek 160—1. oldalán az eredetileg *pro imperatore* mondott könyörgést átalakították *pro rege EM* (emerico). Az esztergomi székesegyház kincstárában levő Evangeliariumban Szent Jeromos evangéliuma: „vos estis sal terre“. Ugyanott az érseki könyvtár evangéliáriumában Szent Jeromos evangéliuma: „Nemo accendit lucernam“. Vajjon nem nagyon valószínű-e, hogy a Dalmáciában, főleg Spalatóban különös tiszteletben részesülő, Dalmáciából származó Szent Jeromosnak ez a két mise-olvasmánya BERNÁT spalatói érsek kormányzósága alatt került Somogyvárra, ahol aztán a Pray-kódexbe is bekerült, hisz ez feltevésünk szerint az 1203-i tűzvész után idekerült szerkesztőjével együtt. A Pray-kódex szerkesztője Somogyvárrott több olyan olvasmányt és himnuszt talált, melyek ott helyi használatúak voltak. Saját könyvét nem tudta volna jól használni, ha ezek hiányoztak volna belőle. Ezért egyes lapokat törölt és helyükbe írta az új szövegeket. Ez már nem pusztá feltevés, hiszen a zágrábi XI. századvégi Missálének említett átalakítása Imre király alatt, nyilván BERNÁT érsek hatására vezethető vissza és a Szent Jeromos-evangélium érdekesen összevág mind a kettőben. Ezenkívül a Szent Egyedről szóló himnusz megléte a Pray-kódexben utólagos beírásaként szintén olyan helynek a hatására mutat, ahol Szent Egyed helyi kultuszban részesült. Somogyvárnak Szent Egyed volt a védőszentje.⁴¹

⁴¹ A Szent Egyed-himnusz miatt merült fel az a vélemény, hogy a Pray-kódexnek legalább is egy részét Somogyvárrott írták. KARÁCSONY: Hol írták a H. B.-et? Magyar Nyelv 1925. 225. ERDÉLYI LAJOS: A H. B. nyelvjárása. Magyar Nyelvőr 43. BARLA-SZABÓ TITUSZ: A H. B. kora, keletkezési helye és szerzője. Lőcse, 1913. Kétségbevonják ezt ERNYEI M. K. Szemle 1927. 73. és ZALÁN 1927. 268. Maga a himnusz csak annyit bizonyítana, hogy a temp-

Ezek a megfigyelések jogosítanak fel arra, hogy a Pray-kódexnek Boldva leégése után Somogyvárra való átviteléről beszéljünk. Itt kerültek ezek a pótlások a kéziratba, még pedig, mivel némelyiken BERNÁT érsek hatása érzik, 1210 előtt. 1210—16 közt írták be az *A cunctis* könyörgést. Ebből az is következik, hogy S/2. eredeti szövege még Boldva számára készült. Csak így érthetjük meg, hogy a 341. oldalon az eredeti szöveget törölték. Ha Szent Egyedben írták volna az eredeti szöveget, nem lett volna értelme a törlésnek egy másik szöveg kedvéért.

Az esztergomi káptalan könyvtárának XI—XII. századi evangeliáriuma valamikor OLÁH MIKLÓS esztergomi érsek tulajdona volt, mint ezt a 165. folió *ex librise* bizonyítja. A kézirat eredetileg a Liège-Maastricht-i egyházmegyében levő valamelyik bencés monostor számára készült. Ezt Sanctoraléjának liègei rétege bizonyítja: Servatius, Remaclus, Teodardus, Lambertus, Severinus, Oda, Qunitinus és Foillanus, Trudo. Keletkezésére vonatkozólag Eugenii Ep. et conf. nov. 13-i ünnepe is felvilágosítással szolgál. (Eugenius toledói érsek, szerzetes volt.)

Az esztergomi székesegyház kincstárában őrzött másik Evangeliarium (XI—XII. sz.) jellegzetessége, hogy július 11-én megvan Szent Benedek átvitelének vigiliás és nyolcados ünnepe és ezenkívül december elején is ünnepli Szent Benedek translatióját. Minden jel arra mutat, hogy a kötőtábla eredeti asseres-ét a XV. században bársonnyal bevonták és az első táblát a szép kereszt-csoporttal díszítették. Ez a körülmény arra utal, hogy az evangeliariumot a XV. században, talán épp Mátyás király nagyrabecsülte, különben nem volna értelme, hogy nem egy új kéziratot, hanem egy régi kéziratot díszítettek oly ékesen. Bizonyára rendkívüli ünnepek alkalmával használták a kéziratot, talán esküteteleknél. A két evangeliariumban, velük való foglalkozásom rövideje miatt, különösebb magyar vonást nem találtam.*

lomban Szent Egyed különleges tiszteletben részesült. De mivel a himnusz akkor írták be a Pray-kódexbe, mikor a boldvai apátság már leégett és mint más okok alapján is gondoljuk, a kézirat Somogyvárra kerül, a Szent Egyed-himnusz is megerősíti a Pray-kódex somogyvári tartózkodásának elméletét.

* Az itt ismertetett második evangéliumot Radó Polikárp tanulmánya határozta meg a M.K.Szemle ugyanezen számában. (Hazánk legrégebb liturgikus könyve: a Szelepchényi-kódex.)

Milyen mintákat használtak a Pray-kódex szerkesztésénél?

Szemügyre vettük a Pray-kódexben levő *Micrologus*-másolatot, a két *krónikát*, a *naptárt*, a két *Sacramentariumot*, igyekeztünk korukat meghatározni. Most még hátra van azon források vizsgálata, melyek mintaként állottak a Pray-kódex szerkesztője és írója előtt, továbbá meg kell világítanunk azt a hatást, melyet a Pray-kódex a magyarországi és zágrábi liturgia fejlődésére gyakorolt. Alkalmadtán már hangsúlyoztuk, hogy a Pray-kódex mintapéldányait Franciaország északkeleti részében, az arrasi vagy amiensi egyházmegyékben, valószínűleg a corbiei apátságban kell keresnünk. Három példával bizonyítjuk állításunkat. Példáinkat S/1. Sanctoraléjából, a Pray-kódex miserendjéből és S/1. húsvéti liturgikus játékából vesszük. Hogyha összevetjük a Pray-kódex szentnévsorait, a szomszédos Ausztria monostorainak, pl. Kremsmünster bencés apátságának, vagy a St. Florian-i ágostonos kanonok-monostorának hasonló névsorával, akkor azt látjuk, hogy a két osztrák monostor Sanctoraléi Passautól függnék. Ez természetes is, hisz mindkét monostort Passauból reformálták. Feltűnik továbbá az a nagy különbség, mely a XII. század végén a Pray-kódex és a két monostor Sanctoraléi között fennáll. Így pl. sem Kremsmünsterben, sem St. Florianban nem találjuk meg a XII. században Urunk színeváltozásának ünnepét (aug. 6). Ez azért van, mert VII. Gergely reformja idején mindkét monostort ALTMANN passai püspök reformálta, szigorúan római szellemben, a XI. század végén. Róma pedig ezt az ünnepet csak 1457-ben fogadta el. Innét van az, hogy Melk bencés apátság XIV—XV. századi naptárában, mely ma Kremsmünsterben található, Urunk színeváltozásának ünnepe még mindig hiányzik. Ezek a monostorok naptáraikat római minták szerint szerkesztették, német bencés változatban. A Pray-kódexben viszont a XII. század végén megtaláljuk Urunk színeváltozásának ünnepét. Hogy a különbség még feltűnőbb legyen, ideiktatjuk július első felét, a három osztrák monostor és a Pray-kódex használata szerint.

<i>St. Florian</i> ⁴²	<i>Kremsmünster</i> ⁴³	<i>Melk</i> ⁴⁴	<i>Pray-kódex</i>
7. Willibaldi	Willibaldi	Willibaldi	Willibaldi
8. Kyliani et soc.	Kiliani	Kiliani	Kyliani
9. Translatio Nycolai		Translatio s. N.	
12. Margarete	Margarete	Margarete	
13. Hainrici		Hainrici imp.	Margarete

Szent Miklós átvitelét St. Floriánban, Melkben és Kremsmünsterben július 9-én ülik meg,⁴⁵ holott ez a Pray-kódexben május 9-én van.⁴⁶ Szent Margit ünnepét a Pray-kódexben július

⁴² WEISHÄUPL HUGÓ mondja „Das Kalendarium des Chorherrenstiftes St. Florian von 13. bis 15. Jahrhundert“ Linz, 1908. 2. című művében: „Das älteste noch vorhandene Missale, aus dem 12. Jahrhundert, signiert, III. 208. hat kein Kalendarium.“ Ezért mondja Szent Henrikről, hogy már a III. 209. jel. XIII. századi naptárban előfordul. Amikor 1938. augusztusában St. Floriánban tartózkodtam, módom volt megállapítani azt, hogy több XII. századi naptárhoz tartozó töredék bekötési táblául szolgált, különböző kéziratokhoz. Ezekről már ALBIN CSERNYNEK is volt tudomása. V. ö.: „Die Handschriften in der Stiftsbibliothek St. Florian. Linz, 1871. Megállapítottam, hogy ezek a töredékek összetartoznak és a St. Florian XII. századi naptárát alkotják. Amint a monostor könyvtárosának figyelmét erre felhívtam, azonnal kibontotta ezen lapokat a kötési táblákból és akkor láttuk, hogy a naptárból az egész január hónap, februárból csak a jobb oldal, a szentek nevei közül Dorothea későbbi írással, továbbá az egész május hónap, júniusból 1—25 napok, aztán július és augusztus egészen, a többi hónapok csak töredékesen vannak meg. Bár tehát WEISHÄUPL azt mondja, hogy Szent Henrik már a III. 209-ben előfordul, meg kell állapítanunk, hogy az összes általunk említett szentek, Szent Henrik is, megvannak már St. Florian XII. századi naptárában. Hogy ez a naptár tényleg St. Florian számára készült, kiviláglik Szent Flórián május 4-i pirosetűs ünnepéből és május 11-i nyolcadából.

⁴³ V. ö. Kremsmünster naptárát, a XIII. század végén írt Necrologiumban.

⁴⁴ V. ö. a XIV—XV. századi 75. számú kremsmünsteri naptárt, mely Melk számára készült. 27. fol. „In hoc monasterio Mellicensi.“

⁴⁵ Kremsmünster naptárában a Translatio Sancti Nicolai ünnepet nem találtam meg, de a 126. j. XI., XII. századi hártakézirat 258—265-ik lapján az átvitel leírását fedeztem fel. 265. folión ez áll: „(s) ublatum est autem corpus sanctissimum beati Nicolai confessoris X die aprilis iam ad exitum tendentis et translatum est in navi nono die mensis iulii iam principium habentis, atque expositum de navi die dominica atque hora uespertina receptum est in beati benedicti basilica...“

⁴⁶ A német eredetű naptárakban Szent Miklós átvitelét, úgy látszik, július 9-én ünnepelték. — V. ö. Cod. 4771. Bibl. Vat. Ebner: Quellen und Forschungen, 244. Franciaországban viszont ezt az ünnepet május 9-én ülték meg, mint ezt Lyon Szent Mihály templomának Missaléjából — mely jelen-

13-án találjuk, a három osztrák monostorban július 12-én, mert július 13-án II. Henrik császár ünnepét ülik. A Pray-kódexben Szent Henrik császárnak egyáltalán nincs nyoma, bár Szent István sógora és Imre nagybátyja volt, hiszen Henrik István feleségének, Gizellának volt a testvére. Hogy II. Henrik feleségéről, Szent Kunigundáról sem emlékezik meg a Pray-kódex naptára, azt megértjük abból, hogy Kunigundát csak 1200-ban avatta szentté III. Ince. Annál feltűnőbb, hogy sem az 1290-ből való zágrábi MR. 67. Breviárium, sem a XIV. század elejéről való MR. 133. zágrábi Missale nem említi július 13-án Szent Henriket és március 3-án feleségét, Szent Kunigundát. A zágrábi egyház éppúgy, mint a magyar egyház, ezen időben oly szellemi hatások alatt állott, melyek erősebbek voltak a dinasztia egykori vérrokoni kapcsolatainál. Ezért az érdekes találkozás a Pray-kódex és az egykorú szerkönyvek közt, melyekben LEROQUAIS tanúsága szerint szintén mellőzik a szent német császári házaspárt.

A XI. század végének liturgikus újítása Kremsmünsterben római irányban haladt.⁴⁷ Ugyanezt akarták elérni a magyar

leg a Barberini könyvtárban van (XII. 2.) — látjuk. (EBNER i. m. 141., 321.) LEROQUAIS III. 394. f. 13 missalét ismertet, mindegyikben május 9-én van Szent Miklós átvitele, 3 másikban pótbejegyzésként.

⁴⁷ Kremsmünster reformjára vonatkozólag v. ö.: BERNARDI CREMIFANENSIS historiae Mon. Germ. SS XXV. 670. „1082 Ditrichus pfeuf, qui fuit monachus in Goerz, et per Almannum episcopum advocatus huic loco preficitur et ordo monasticus, qui tepuebat per eum solempniter reformatur, et ruina monasterii liberaliter restauratur, assumptis consuetudinibus Cluniacensibus, quas sanctus Udilo tradiderat et misserat Wilhelmo abbati Hirsau-giensi, cum quo eciam contraximus fraternitatem. Huius tempore idem Almannus episcopus nostrum monasterium iam tercio consecravit anno Domini prenominato, precipue in honore Salvatoris et sancti Agapatii martyris necnon sancti Blasii. Et deinde festum sancti Agapiti cepit sollempnius celebrari et festum Salvatoris mediocriter agi cepit. Huius tempore liber matutinalis vetustissimus est conscriptus. Item psalterium glossatum et hymnis et pluribus oracionibus et psalmorum expositionibus, secundum quorum ordinem nos tenemur officium celebrare.“ Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy Kremsmünster dicsősége Palesztrina nagy vértanújának ereklyéi, melyeknek nagyobb része ott van (v. ö. ALTMANN KELLNER O. S. B.: Der heilige Agapitus von Preteste, Patron des Stiftes Kremsmünster), akkor minden további nélkül tudomásul vehetjük, hogy a kremsmünsteri könyvtár 28-as számú kézírata, ennek mindkét része 1—72. oldalig neumás Graduale XII. századi, 73—283. folióig XI.—XII. századi Sacramentarium Kremsmünster számára készült, mégpedig magában a monostorban. A 63. folión van Szent Agapitus him-

püspökök is a Pray-kódexben feljegyzett zsinati határozataikkal. Ez azonban nem sikerült teljesen, mert a római irányú újítás nem tudta teljesen megszüntetni a korábbi begyökerezett liturgikus szokásokat, és mert még a XII. század végén is akadt magyar szerkönyv, mint a Pray-kódex, mely bár hangsúlyozza a Romana Auctoritas-t, mégsem a római alapokon, hanem a frank bencés hagyományon épít tovább. Ez a jelentősége a Pray-kódexnek, keletkezésének idejére. De ugyanez a későbbi időkre is, mert úgy a magyar, mint a zágrábi liturgia az itt megadott nyomokon haladt tovább, mindaddig, míg csak a trienti zsinat után a *Breviarium Romanum* (1568) és *Missale Romanum* (1570) a régi szerkönyvek helyébe nem lépett. Magyarországon PÁZMÁNY PÉTER érvényesítette 1630-ban és 1633-ban a trienti zsinat ezirányú határozatait; Zágráb számára VIII. ORBÁN adta ki 1635. szeptember 28-án: „Exponi nobis“ bulláját, ezt azonban VRHOVAC püspök csak 1794-ben, illetve 1800-ban tudta teljesen végrehajtani. Ezzel az intézkedéssel a római liturgia lett uralkodóvá.⁴⁸

nusza: „Concentu veneremur“, a 81. folián a *Libera nos*-ban ez a kiegészítés van: „atque Andrea, nec non et sanctis martyribus tuis Blasio, Agapito, Benedicto cum istis et cum omnibus sanctis tuis.“ 151. v. folió Szent Agapitus Collectája szép díszű kezdőbetűvel kezdődik. 152. folián van Agapitus octávája. Ez a *Sacramentarium* bizonyára ALTMANN püspök és DITRICH apát reformjának köszöni eredetét. A római misekánonban a kézirat 78. folióján a *Te igitur*-ban csak a pápáról van említés, nem pedig a püspökről is. Ez tehát tisztán római minta után készült. Nem úgy, mint a Pray-kódexben a 27. v. folián a kánonban: „... et antistite nostro M et rege nostro N“ áll. A Kremsmünster környéki plébániák számára írt *Missale secundum usum ecclesie Cremiphansensis* XIV. századi kéziratban — n. 132. — már szintén megtaláljuk a püspök és a lapszélen a király említését, mint ez a római misekánonban van. A XIV. század végén írták a kremsmünsteri könyvtár 368-as számú nagy misekönyvét. Erről Kremsmünsterben azt gondolják, hogy a monostor számára készült, de Drevesnek van igaza, aki passauai misekönyvnek tartja. Itt az egész szöveget eredeti beírással találjuk meg. A zágrábi MR 124. XIII. századi misekönyvben már két századdal korábban megvan az egész használatos részlet: „Papa nostro N et antistite nostro M et rege nostro N et omnibus orthodoxis atque catholice et apostolice fidei cultoribus.“ A Pray-kódexben ugyanezt a szöveget utólag írták be kisebb betűkkel.

⁴⁸ V. ö. Dr. KNIEWALD: *Liturgica*. Zagreb, 1937. 51. VIII. ORBÁN „Exponi nobis“ bullájának és Vrhovac Miksa püspök határozatainak szövegét l. *Satuta capituli Zagrabiensis*. Zagrabiae, 1912. 140, 150, 202. V. ö. Dr. VANYÓ TIHAMÉR O. S. B.: *Püspöki jelentések a magyar szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600—1651*. Pannonhalma, 1933. 411.

A Theologia című magyar folyóirat 1939. évi 1. és 2. füzetében jelent meg a Pray-kódex miserendjéről szóló, KÜHÁR FLÓRIS-sal együtt kiadott tanulmányunk. A „*Croatia Sacra*“-sorozatban, melyet a zágrábi teológiai kar tesz közzé, az 1939. évi év (1—36.) évfolyamában ismertettük a XIII. századi MR. 124. zágrábi *Pontificale* miserendjét. Összehasonlítottuk egymással a két miserendet és egyúttal a *Micrologussal* is. Itt csak egyik feltűnő vonására mutatunk rá a Pray-kódex miserendjének. S/1. 44. folióján olvassuk a kenyér átváltoztató szavainál: „Hic uere fit corpus Christi.“ A kehely consecratiója után ez áll: „Hic uere fit sanguis Christi.“ Ezek a hangsúlyozások valószínűleg utóhangjai annak a vitának, melyet a XI. század derekán Tours-i Berengárius indított el. Berengár 1070-ben visszavonta ugyan tévedését, 1088-ban az Egyházzal kibékülten halt meg, de az általa felvetett problémák még a XII. század folyamán is foglalkoztatták az elméket. Erről tanúskodik ALGERUS O. S. B. Liège-i iskolamester műve: „*De sacramentis corporis et sanguinis dominici*“, valamint III. INCE írása: „*De sacro altaris mysterio*.“ A XII. század derekán GRATIANUS is foglalkozik *Concordantiájában* az átlényegüléssel. Ebből érthető, miért hangsúlyozza a Pray-kódex kánonja oly feltűnően az átlényegülést. Ezt egyetlen más Sacramentariumban sem találjuk meg.⁴⁹ Valószínűleg benne volt már rubrikaszerűen ez a tétel a Pray-kódex miserendjének mintájában is. Úgy gondoljuk, hogy ez a minta oly környékre utal, ahol az Oltáriszentség körüli vita még mindig izgatta a kedélyeket. Ebből a mozzanatból is Franciaország északkeleti részére következtetünk. Talán nem felesleges rámutatni arra a tényre, hogy a XIV. század elejéről származó MR. 133. Missale-ban és az 1511-ben nyomtatott ugyancsak zágrábi Missaléban hasonló mondatok találhatók az átváltoztatásnál. Sajnos, nem volt módomban a többi magyar Missalét ily irányban vizsgálat alá venni, a zágrábi ritus azonban a Pray-kódex hatása alatt áll.

A Pray-kódex 55. folióján van a nagyheti szertartás rendjébe beiktatva egy húsvéti misztériumjáték. Ez hasonlít a zágrábi

⁴⁹ Hogy a francia Sacramentariumokban van nyoma az átlényegülés körül felmerült vitának, erre bizonyosság a párisi Bibl. Nat. ms. lat. 18005 kézirata. Első folióján Berengárius hitvallása. Ezt a kéziratot a XI. század elején Reichenauban írták, onnét Trierbe, majd Verdunba került. V. ö. LEROQUAIS i. m. 113—116.

Missale Antiquissimum (MR. 165. XI. század vége) hasonló játékához, annak 101. v. folióján. A Pray-kódex körmenete nem igazodik ugyan oly szorosan a nagypéntek szertartási rendjéhez, mint ahogy ez Zágrábban a *Missale Antiquissimum* 78. v. foliója szerint történik. Mégis minden bizonnyal egy régebbi nagypénteki és húsvéti misztériumjáték maradványa. Ilyen játékok a zágrábi *Missale* tanúsága szerint bennefoglaltattak Magyarország XI. századi szerkönyveiben. Ennek a húsvéti játéknak útíránya Franciaország felé visz, mint ezt a zágrábi *Missale Antiquissimum*ról — MR. 165. — dr. FANCEV kimutatta.⁵⁰ A zágrábi MR. 165-re vonatkozólag DOM MORIN azt gondolja,⁵¹ hogy 1100 körül, vagyis a Pray-kódex előtt 100 évvel írták a győri székesegyház számára. SZENT ODILÓ clunyi apát szellemét érezni rajta. A clunyi hatásokon kívül erős keleti hatást is lehet benne találni, éppúgy, mint a Pray-kódexben. Mivel a Pray-kódex egyébként is több dologban megegyezik MR. 165-el, ez a rokonság is annak a megerősítésére szolgál, amit a Pray-kódex mintáinak eredetéről már mondtunk. Ezek a minták úgylátszik nem voltak kizárólag szerzetesi rendeltetésűek, hiszen pl. pünkösöd vigiliáján a Pray-kódexben a 60. folión ezt olvassuk: „Sed hoc secundum canonicos, secundum uero ordinem monachorum . . .“

Ha a Pray-kódex húsvéti játékát a zágrábi MR. 165. *Missale Antiquissimum* folió 101. v. játékával összehasonlítjuk, majdnem teljes megegyezést találunk a kettő közt. Ez a megegyezés méginkább szembetűnik, ha összehasonlításunkat kiegészítjük a St. Florian-i XIV. századi 11, 434. jelzésű *Rituale* játékával.⁵² A Pray-kódexben az előjáték hiányzik. A st. florianiban azonban megvan. A st. floriani *Rituale* játéka más alapokon nyugszik, melyek minden különbség mellett is rokonok a XII. századi einsiedelni húsvéti föltámadási játékkal. Egyikben sincs meg az a szép párbeszéd, melyet a zágrábi MR. 165-ben és a Pray-kódexben találunk:

⁵⁰ V. ö. Dr. FANCEV FRANJO: Liturgijsko-obredne igre u zagrebackoj stolnoj crkvi, Zagreb Narodna Starina, 1925. 3—5.

⁵¹ DOM GERMAIN MORIN: Manuscrits liturgiques hongrois des XI-e et XII-e siècles, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft. Münster, 1926. 58—9.

⁵² V. ö. A. FRANZ: Das Rituale von St. Florian aus dem zwölften Jahrhundert. Freiburg i. B., 1904. 194—195.

*Quem queritis in sepulchro o Christicole?
Iesum Nasarenum, o celicole!*

Viszont az einsiedelni és a st. floriani játékban megvannak ezek a sorok, melyek a zágrábi MR. 165-ben és a Pray-kódexben nincsenek meg:

*En angeli aspectum vidimus
Et responsum eius audivimus
Nam (qui) testatur dominum vivere,
Sic oportet te, Simon credere.*

Nemcsak részletekben tér el a húsvéti játékok ezen két csoportja egymástól, hanem egész szerkezetében. Mivel általános érdeklődésre tarthat számot, együtt közöljük itt a zágrábi MR. 165. húsvéti játékát a 100., 101. folióról a Pray-kódex húsvéti játékával, az S/I. 55. lapjáról. Mivel ezeket a játékokat csak akkor érthetjük meg, ha a megfelelő liturgikus keretben vizsgáljuk őket, közöljük egyúttal a nagypénteki előjátékot is. MR. 165. folió 7—9. és Pray-kódex 49. v. folióról.

MR. 165.

(Fol. 74.) Ordo in die parasceuen. In parasce hora sexta conueniant omnes ecclesiastici in ecclesiam nec non preparent ut mos est salutiferam (fol. 74. v.) crucem. Et preparent se presbyteri et ceteri quantum sit opus ad ministrandum domino pontifici ad missam cum cantoribus, et reliquis ministris, uestibus induti mittaturque paruum linteum super altare nudum de sub euangelio. Ante euangelium uero non portentur candeles, uel incensum. Et ut uenerit presbyter uel pontifex ante altare dicat: Oremus.

Egy sor törölve, azután: Deus a quo et iudas reatus sui pennam, et

Pray-kódex.

(Fol. 49.) Ordo in parasceue. Hora vi. s conueniant omnes ecclesiastici in ecclesiam salutiferam salutare crucem.

Et preparent se presbyteri et ceteri quantum opus sit ad ministrandum ad missam, cum cantoribus et reliquis ministris uestibus quadragesimalibus induti, scilicet planetis fuscis non nudis pedibus. Non enim licet presbyterum, aut diaconem, uel acolitum, ad altare ministrare nudis pedibus. Procedentes itaque de sacrario usque ad altare absque ullo cantu, prostrati omni corpore in terram diucius et oratione completa absque osculatione altaris, uadant ad sedem presbyteri more solito, mittatur que paruum linteum super altare nudum, de euangelio. Ante euangelium non portentur candeles, neque incensum. Et ut uenerit presbyter ante altare sce crucis, dicat.

confessionis sue latro premium sumpsit. Tunc legitur lectio: *in tribulatione*. Sequitur tractus: *Domine audiui* cum quinque uersibus. Item alia oratio diacano pronuntiante: *Flectamus genua*, postea *Leuate*. Deus qui peccati ueteris hereditariam mortem... *postea legatur leccio*: Dixit dominus ad moysen et aaron: Mensis iste principium mensium uobis. *Sequitur tractus*: Eripe me domine ab homine malo. *Deinde legatur euangelium*, ubi non dicitur dominus uobiscum, sed tantum passio domini nostri Jesu Christi. In illo tempore (fol. 75.) egressus iesus trans torrentem cedron. Nec incensum ibi portetur, euangelium dum legitur, et peruenitur usque: diuserunt sibi uestimenta mea, tollatur linteam de altari. Euangelio finito uadat pontifex aut presbyter et diaconus cum eo et det orationes, sicut in libro sacramentorum continentur. (*Másfél sor ismét törölve.*) Oremus dilectissimi nobis pro ecclesia sancta dei.

Post has orationes sternantur tapacia, ad adorandam crucem. Deinde prepararetur crux ad portandum ante altare, qui incipiant ab oriente hos uersos, canentes duo presbyteri ueniant: *Popule meus...* Duo clerici *Agyos otheos...* Chorus: *Sanctus Deus...* (Fol. 75.) Deinde pontifex accipiens casulam incipiat elata uoce: *Ecce lignum crucis...* Versus: *Beati immaculati...* Orationes ad crucem adorandam: *Domine Iesu Christe deus uerus...* Deus qui Moysi famulo tuo... (Fol. 77.) *Domine Iesu Christe qui nos per crucis* (Fol. 77. v.). *Salutata autem cruce tam a sacerdote, seu antistite, quam et a ceteris, ueniat sacerdos siue episcopus festiuus indutus ornamentis ante sanctum altare, et expectet ibi*

(*Nyolc és fél sor törölve.*)

A törtéls félé: Quo expleto lectio sequatur, sine titulo: In tribulatione sua mane consurgent ad me. Absque oratione. Qua finita tractus dicatur a duobus sacerdotibus: *Domine audiui*. Oremus. *Flectamus genua*. Deus a quo et iudas.

Lectio secunda. Dixit dominus ad moysen, similiter sine titulo. tractus: *Eripe me* prosequatur ab aliis iiii or sacerdotibus. (*Továbbá három törtéls sor.*)

Quo finito legatur absque salutatione: *Passio domini*. Sic incipe sine titulo: *Egressus Iesus trans torrentem cedron*. Hac expleta statim duo diacones nudant altare sindone, que prius fuerat sub euangelio posita. Alii uero parant sindones duas sibi inuicem coherentes, antequam legatur passio domini, et in eo uerso, ubi legitur Partiti sunt uestimenta mea, Scindunt hinc inde ipsas sindones de super altare in modum furantis, et secum auferentis. Euangelio finito uadat presbyter et dicat orationes sicut in libro continentur. (fol. 50.) Oremus dilectissimi nobis pro ecclesia sancta dei... (fol. 51.) Finitis orationibus duo presbyteri stantes retro altare incipiant *Popule meus*. Diacones baioli reliquiarum cantent: *Ayos...* chorus respondet: *Sanctus deus...* Item presbyteri: *Quia eduxi...* Baioli reliquiarum: *Ayos...* Tunc presbyter accipiens casulam de cruce dicat alta uoce: *ecce lignum crucis*. Ps. *Beati immaculati*, Usque ad: in quo corrigit. Iterum: *ecce lignum*. Deinde prosternant se in terram adorare crucem cantantes has orationes: *Domine Iesu Christe deus uerus...* Deus qui Moysi famulo tuo... (fol. 51.) *Domine Iesu Christe qui nos per crucis...* Ceteri interim

quousque corpus domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem et cum eo duo uel tres clerici uadant ad locum ubi pridie corpus domini seruabant. Et inde sublatum cum magna reuerentia tollant, sacerdotique ad altare deferant, cantantes hos uersos: Laudes omnipotens ferimus tibi... Uersibus finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, precedensque episcopus ante altare, faciat communem confessionem. Et osculato altari Corpus (Fol. 78.) et calicem, sine sacrato uino et aqua mixto, de manu archidiaconi accipiens... Ita per ordinem usque per omnia secula seculorum... neque osculum detur, sed communicantes singuli in sua redeant loca.

Vesperaque cantetur hoc modo... Deinde hostiis ecclesie diligenter seratis, omnibus laicis et feminis exclusis, presbyteri, diaconi, subdiaconi, et acoliti, cum candelis et (Fol. 78.) incenso pergant illuc, ubi pro salutatione cruceem reposuerunt, et inde leuantes eam portent ante altare sancte crucis, ubi antea adorauerunt eam. Ibi super scamna ponatur, turificetur, et diligenter linteamine, et desuper pallio cooperiatur. Sed interim dum cruceem leuant, et de loco ad locum portant, ista respon-

cantent: Deus fabricator mundi. V. O ammirabile precium. Secuntur uersus: Crux fidelis... Secuntur alii uersus: Pange lingua. Salutata autem cruce, quam a sacerdote quam quam antistite, et a ceteris ueniat sacerdos festiuus indutus ornamentis ante sanctum altare, et expectet ibi, quousque corpus domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem et cum eo duo clerici, uel tres, uadant ad locum, ubi pridie corpus domini seruabant. Et inde cum magna reuerentia deferant, **cantando** hos uersus: Laudes omnipotens ferimus tibi.

Versibus finitis extendat archidiaconus corporale super nudum altare, **prosedensque** presbyter ante altare, faciat communem confessionem. Et osculato altari, corpus domini et calicem sine sacrato uino et aqua mixto, de manu archidiaconi accipiat... (fol. 52.) Et ita per ordinem usque tunc sumat de sancto et ponat in calicem nihil dicens, nisi forte aliud secreto dicere uult. Sanctificatur enim uinum non sacratum per panem sanctificatum... Nec osculum detur. Sed communicantes singuli in sua redeant loca. Si presbyter communicans nulla ratione, nisi pro infirmis quicumque de corpore et sanguine.

Ad uesperas...

soria silenter decantetur: R. Ecce audiui eum. R. Hierusalem luge. R. Plange quasi uirgo. R. Recessit pastor noster. R. Ecce quomodo moritur iustus. Nouissime corpus domini in unam ualde mundam buxidem mittatur, sigilloque uel clauae ecclesie sigilletur, atque subtus (folio, 79.) linteamen et pallium ad pectus sancte crucis collocetur, et hec antiphona decantetur: Sepulto domino signatum est monumentum. In pace in idipsum dormiam. Caro mea requiescet in spe. His ita peractis et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum corpus dominicum custodiant in psalmis, et ceteris orationibus. Ipse clerus antequam redeat, flexis genibus hanc orationem dicat Adoremus te xpe benedicimus tibi quia per (folio, 79.) crucem tuam redemisti mundum. V. Omnis terra adoret te deus Or. Respice quesumus domine super hanc familiam tuam.

Most következik a zágrábi *Missale Antiquissimum*ban, miként a Pray-kódexben a nagyszombati liturgia, s azután a tulajdonképeni húsvéti játék, a következő szöveggel:

MR. 165.

(Fol. 100. v.) eadem uero nocte primo diluculo (fol. 101.), tangatur, antequam natutinale signum a primoribus ecclesie tollenda est crux, que in sexta posita est in sepulchro, cum antiphona leniter cantatur: antiphona: Ego dormiui et somnum cepi et exurrexi quoniam dominus suscepit me, alleluia, alleluia.

Decantantes uero tertium responsorium cum crucibus et cereis, turribus et timiamarus (!) omnes simul perueniant ad sepulchrum. Diacones autem (egy szó törölve) cohibidem (duo ibidem?) habitu sedentes istum imponant versiculum:

Pray-kódex.

(Fol. 55.) ... decantantes uero tertium responsorium, cum crucibus, et cereis, et timiamatis omnes simul perueniant ad sepulchrum. Diacones autem duo angelico habitu ibidem sedentes istum imponant versiculum (fol. 55. v.):

Quem queritis in sepulchro o xpi-
cole?

Illi uero qui turribula (törölve):

Ihesum nazarenum crucifixum, o
celicole.

(Törlés)

Non est hic, surrexit sicut predixe-
rat ite nunciate quia surrexit a mor-
tuis.

Venite ad locum ubi positus erat
dominus alleluia, alleluia.

Illi autem tollentes posita lintea-
mina reuertantur ad chorum istam
cantando antiphonam:

Surrexit dominus de sepulchro qui
pro nobis pependit in ligno alleluia.
Surrexit enim sicut dixit dominus et
precedet uos in galileam alleluia ibi
eum uidebitis alleluia, alleluia, alle-
luia. (fol. 101. v.).

Deinde incipiatur cantus:

Te Deum laudamus.

Finitis ergo matutine laudis cum
antiphonis psalmis capitulum neque
ymnum dicatur sed tantum...

Quem queritis in sepulchro o xpi-
cole?

Illi uero qui thuribula cum thi-
miama:

Ihesum nazarenum.

Item diaconus:

Non est hoc surrexit.

Iterum diaconus:

Venite et videte locum.

Illi autem tollentes posita lintea-
mina reuertantur ad chorum can-
tando:

Suerrexit dominus de sepulchro.

Tunc incipiat presbyter:

Te Deum laudamus.

Sequitur versus: Surrexit dominus
uere. Post hec: Deus in adiutorium et
sequantur matutinales laudes. Finitis
laudibus cum antiphonis et psalmis,
neque capitulum. neque ymnus di-
catur, sed tantum...

Mint a szövegből láthatjuk, voltaképen azonos a két misz-
tériumjáték, csakhogy a Pray-kódexben a húsvét reggeli játék
maradt meg, a nagypénteki előjáték majdnem teljesen veszendőbe
ment. A harmadik responsorium, melyről előbb említés történt,
az MR. 67. zágrábi breviárium (1290. év, fol. 1771. v.) így szól:
„Dum transisset sabbatum maria magdalaene et maria iacobi et
salome emerunt aromata ut uenientes ungerent ichesum. alleluja,
alleluja. V. et ualdemane, una sabbatorum ueniunt ad monumen-
tum orto iam sole, ut uenientes ungerent ichesum.“ Erre követ-
kezik a Tedeum és a Laudes. MR. 165-ben és a Pray-kódexben
e közé a responsorium és a Tedeum közé került a *húsvéti játék*.
MR. 165-ben 101. v. folián, éppúgy, mint a Pray-kódexben az
55. folián, a hora tertia-kor van a vízszentelés és az ünnepi kör-
menet, amely részben még az 1290. évi MR. 67. zágrábi breviá-

rium 178. folióján is megmaradt. A Pray-kódex valószínűleg oly mintától függ, melyet a zágrábi MR. 165. Missale Antiquissimum testvéreinek tekinthetünk. Ez eredetileg a győri székesegyház számára készült. A Pray-kódex mintája elveszett, de MR. 165. szerencsére ránkmaradt. MR. 67. kisebb változatai világosan mutatják a MR. 165., vagy valamely rokon kézírattól való függést. Már dr. FANCEV és DOM MORIN (I. H.) rámutattak a zágrábi *Missale Antiquissimum* rokonságára az *Officium Sepulchral*, mely JOHANNES DE AVRANCHES későbbi roueni érsek (meghalt 1079) könyvében, *Liber de officiis ecclesiasticis*, húsvét hajnalán a harmadik responsorium után a Te Deum előtt van. JOHANNES DE AVRANCHES szerint nagypénteken a passió alatt ezen szavaknál: „Partiti sunt vestimenta mea“, az oltárt két diakonus megfosztja ruháitól, melyeket korábban az evangéliumos könyv alá tettek.⁵³ Most kerül sorra az áldozás: „A maiore ad minorem omnes communicentur.“ Nagyszombaton ezeket találjuk JOHANNES DE AVRANCHES-nál: „Decima hora noctis pauci clerici induti veniant et crucifixum cum incenso et thymiamate levantes, antiphonamque“ Surrexit Dominus de sepulchro“ (cantates) loco suo honorifice constituent. Post cunctis campanis sonantibus, ianuas ecclesie aperiant et matutinas incipiant... Post tertium responsorium officium sepulchri celebretur. Quo peracto „Te Deum laudamus“, altari incensato, cantetur... Tertia cantata processio per claustrum, et in circuitu ecclesiae fiat et responsorium „Marie Magdalane“ aut aliqua processionalis antiphona diei cantetur deinde, „Sedit angelus“ ita ut ante crucifixum finiatur ubi versus cantetur, quo finito ad chorum, „Christus resurgens“, canentes redeant et officium diei celeberrime compleant.“⁵⁴ Ebből látszik, hogy MR. 165. és a Pray-kódex húsvéti játéka DE AVRANCHES leírásával függ össze. A MIGNE PL. 147., 139—142. lapokon leközölt Rouen-i *Officium sepulchri*, melyet ott függelékként ad-

⁵³ Erről a szokásról BELETH JÁNOS, a párisi theológiai iskola rektora (meghalt 1165) is ír *Explicatio divinorum officiorum* c. művében, 98. fej.: „Cum autem ventum est ad illum locum: Diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam miserunt sortem, tunc duo hypodiaconi duo mantilia, vel duos alios pannos altari impositos auferant, quia quatuor illi milites qui Christum crucifigebant ex duabus uestibus sibi indumenta confecerunt. (Ed. Venetiis, 1589. fol. 351. v.)

⁵⁴ MIGNE PL. 147. 51—54.

tak DE AVRANCHES műveihez, már nem azt az egyszerű eredeti alapot őrzi, mint amelyben ezt a játékot MR. 165-ben és a Pray-kódexben találjuk. A De la charité Rouen-i testvérület 1374-i szabályzata elrendeli, hogy minden évben játsszanak misztériumot, vagy Miraculumot: „aucun vray mystere ou miracle“.⁵⁵ Itt ezen a két szón mystere ou miracle, valójában officiumot kell érteni: „un synonym seduissant d'office“.⁵⁶ A húsvéti játéknak — Angersban — a XVIII. századig megmaradt, — LINTILLAC — i. m. 22—31. lapok szerint három fejlődési foka van:

1. A szentasszonyok és az angyalok párbeszéde. Ez a „Quem queritis“ tropusból keletkezett (Iumieges—St. Gallen), ez a legrégibb alak a XI. században volt használatos.

2. A XII. században aztán pl. Augsburgban, Péter és János apostoloknak sírhoz menése került a játékba (Lukács és János evangéliuma szerint).

3. A XII. században kiegészül a játék a Föltámadottnak Mária Magdolnával való párbeszédével. A XIV. századi St. Florian-i XI. 434. rituáléban a második alakot találjuk, melyben a játék végén az apostolok sírhozmenése van odavetve.

A kremsmünsteri bencés apátságban a No. 21. jelzésű XII. századi hártyakézirat 96. folióján megtaláltam az angyalpárbeszédet, neumákkal („Quem queritis“), az eredeti trópus-alakban. A már említett roueni Officium sepulchri — MIGNE PL. 147., 139—142. — a 3. fejlődési alakot mutatja, mert a játék végén megvan a Krisztus és a Mária Magdolna közti párbeszéd. Az az alak, melyet MR. 165. és Pray-kódex őríz, az első fejlődési fokot mutatja, a XI. századból.

⁵⁵ P. le VERDIER: Documents relatifs à la confrérie de la Passion de Rouen 1891, 306.

⁵⁶ EUGENE LINTILLAC: Les origines du Théâtre Français I.: Le Théâtre Sérieux du Moyen Age, Paris, 25. Különben is itt további részletkutatásnak kellene munkánkat folytatnia, mely ULYSSE CHEVALIER: Ordinaire et Coutumier de l'église cathédrale de Bayeux, Paris, 1902, továbbá dr. HELMUT WIEDNER két munkáját (Die deutschen und französischen Osterspiele, Berlin), és KARL YOUNG (The Drama of the Medieval Church, Oxford, 1933) veheti figyelembe.

Összefoglalás.

Az elmondottak alapján ezeket állapítjuk meg: 1. Nemcsak a két *Sacramentarium* (S/1—S/2), hanem a *Micrologus*-másolat a naptárral és a nagy krónikával együtt, a Miskolc melletti boldvai bencés apátság számára készült (*Abbatia sancti Johannis baptiste iuxta Bulduam*).

2. A *Micrologus*-másolat a XII. század utolsó tizedének közepe táján keletkezett. A zsinati határozatokkal együtt nagyon fontos emléke ez a magyar Egyház- és művelődéstörténetnek.

3. A Pray-kódex időszámító és időmutató része is nagyobb-részt ugyanazon időben, pontosabban 1192 és 1195—6 közt készült. Ugyanez áll a nagy *Sacramentariumra* (S/1) is, S/2 pedig hamarosan S/1 után került ki a másoló keze alól.

4. A nagy naptár S/1 és S/2 szentnévsorainak összefoglalása, melyhez több más szentnek neve járult, kiket a *Martyrologium Usuardi*-nak egy Franciaország északkeleti részén levő bencés monostorban használt változatából vettek át. Ezen kívül német és keleti hatások is érték a naptárt. A német hatás nagyon mérsékelt és éppúgy, mint a francia, inkább egyetemes szerzetesi jellegű, mint nemzeti. Erős a keresztény Kelet befolyása a Pray-kódexre: három irányban érkezik: Konstantinápolyból, Jeruzsáleből és az északkeleti Franciországból származó mintából. Ez még tüzetesebb vizsgálatra szorul.

5. A teljes Pray-kódex keletkezésének kora tehát az 1192—3. és az 1195—6. évekre esik. A magyar történelem fénykorának, III. Béla uralkodási idejének terméke ez a kézirat. Ez a kor-meghatározás könnyen érthetővé teszi a Pray-kódexben található franciaországi és keleti hatásokat.

6. A *Hahóti-kódex* (zágrábi MR. 126.) a XI. század végén éppúgy, mint a vele egykorú zágrábi MR. 165. — *Missale Antiquissimum* — (igazában és eredetileg győri pontificale) ugyanarról tanúskodnak, mint a Pray-kódex a XII. század végén: hogy t. i. nemcsak az imént megtért Magyarország liturgiája állott erősen francia bencés hatás alatt, hanem a XII. század végének magyar egyháza is;⁵⁷ Szent Egyed somogyvári apátságán

⁵⁷ Már SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan, 1930, 45. megállapítja, hogy a magyar királyság megalapítása óta már vannak bizonyos nyomai a

kívül, melyet Szent László 1091-ben francia bencések számára alapított, a hahóti Szent Margit-apátság, mely Somogyvárral került alárendeltségi viszonyba, továbbá a boldvai Keresztelő Szent János-apátság állottak erős francia hatás alatt, mint ez liturgiájukból kiviláglik. A *Hahóti-kódex* (zágrábi MR. 126.) mintája a Fontenelle-i Saint-Wandrille apátságból származik a roueni egyházmegyéből. A Pray-kódex *nagy Sacramentariumának* mintája pedig az arrasi vagy amiensi egyházmegyéből, valószínűleg a corbici apátságból. Ebben áll a Pray-kódex jelentősége a multa vonatkoztatva. A Pray-kódex további hatása a magyar liturgia fejlődésére nem kisebb, mint multat idéző értéke. Épp ezért nagyon hálás feladat volna a magyar liturgiakutatás szempontjából, ha a Pray-kódex naptárát, miserendjét, más értékes vonásaival együtt összehasonlítanák a XI—XIII. század kézírataival, meg a XIV—XVI. század szerkönyveivel is, melyek a magyarországi liturgia teljes kialakulásának képét őrzik.

7. Nemcsak Zágráb szempontjából, hanem Magyarország szempontjából is a Pray-kódex alkotja azt a tagot, mely a XI. század liturgikus kézíratait összekapcsolja a XIII. és XIV. század szerkönyveivel.⁵⁸

Ford. KÜHÁR FLÓRIS.

KNIEWALD KÁROLY.

---

magyar-francia kapcsolatoknak. Hogy ezek az összeköttetések a XI., XII., XIII. században még erősebbek lettek, annak a Pray-kódex francia vonatkozásai a bizonyítékai.

⁵⁸ V. ö. dr. KNIEWALD KÁROLY: Das Sanctoriale des ältesten ungarischen Sacramentars, *Jahrbuch für Liturgie-Wissenschaft*, 1939. XV. 20.